

002/3=91.54

L-38

L Է 0

ՀԱՅ ԳՐՔԻ ՏՕՆԸ

@

ԵՐԿԻՐԸՆԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

@

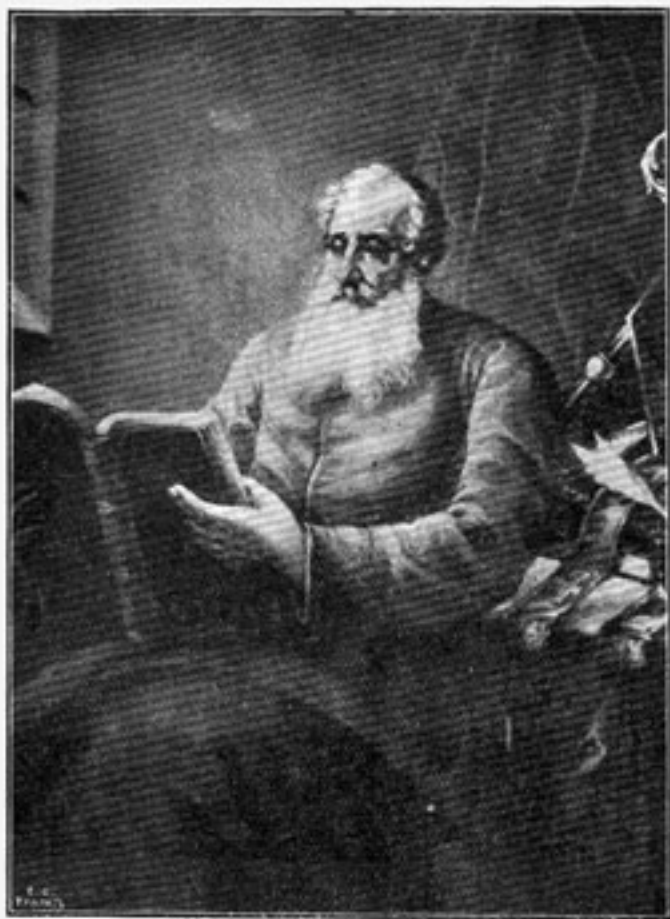
Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Տպարան Ն. Ազանեանի, Պոլից. 7.

1913

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Ս. ՍԱՀԱԿ

8c

LEO

002 / 3 = 954
L-33 38

Handwritten signature

ՀԱՅ ԳՐԺԻ

Տ Օ Ն Ը

Հ.Ս. 17-58 (1001 / 1813)
52

ՆԵՆԵՐՈՒ ՏՊԱՆՐԱԹԻՒՆ

2008

2072 - ՕՑԻ

© 2008

2012

Թ ի Ֆ Լ ի Ձ

Էլեկտրասպորտան Կ. Ազանկանի, Պոլից. 7.

1913

ՅԻՇԱՏԱԿ

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳԻՒՏԻ 1500 ԱՄԵԱՅ

ԵՒ

ՀԱՅԿԵԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400 ԱՄԵԱՅ

ՅՕՔԵԼԵԱՆԻ

412—1912

1512—1912

1.

Տ Ա Ռ Ե Ր Ի Գ Ի Ի Տ Ը

1500 ԱՄԵՆԿ

- Ա.

ԻՆՉ ԵՎ ԳԻՐԸ

Կենդանական աշխարհի մէջ մարդը միակ էակն է, որին բնութիւնը տուել է լեզուի միջոցով իր մտքերն ու զգացմունքները իր նմաններին յայանելու կարողութիւնը:

Մարդը ունի խօսք, նա խօսում է: Եւ այդ է որ նրան այնքան բարձրացրել է կենդանիների աշխարհում, դարձրել է նրան արապետաց:

Բոլոր աեսակ կենդանիներից աւելի մարդն է, որ կրում է իր մէջ համակեցութեան բնազդը, այսինքն՝ միասին, մեծ խմբերով կամ համայնքներով ապրելու եղանակին է կարօտ:

Համայնակեցութիւնը մեծ անհրաժեշտութիւններ է մնեցնում: Եւ դրանցից ամենամեծը այն է, որ համայնքի անդամները իրար հասկանան, իրար հետ հազորդակցութիւն ունենան՝ կեանքի ընդհանուր պահանջները հաւաքական ուժերով կատարելու համար: Ահա այս անհրաժեշտութիւնից ծագեց մարդկային լեզուն: Առանց այդ լեզուի՝ մարդկային համայնքն էլ կը լինէր կենդանիների մի խումբ, մի հօտ:

Չը պէտք է կարծել թէ համայնակեցութեան ձեւերը և նրանցից բխած անհրաժեշտութիւնները պատրաստ ու վերջնականապէս կազմակերպուած դրութեան մէջ աշխարհ եկան մարդու հետ միասին:

Ո՛չ: Մարդու կազմուածքը, կեանքը կազմակեր-

պուել են շատ երկար ժամանակների, բիւրաւոր տարիների, գուցէ և դարերի ընթացքում աստիճանաբար, քայլ առ քայլ: Կատարելագործութիւնների, ձեւափոխութիւնների անազին շրջաններ է անցել մարդը, մինչև որ հասել է ներկայ դրութեան:

Նա ոչինչ չէ ստացել միանգամից, հրաշքով, երկնքի ողորմութեամբ, ինչպէս ասում են: Առաջագիւտութեան իւրաքանչիւր քայլը նա ինքն է գտել, ինքն է նուաճել, այն էլ երկարատև փորձերով, մի շարք սերունդների աշխատանքով ու տանջանքներով:

Նա արել է մեծամեծ գիւտեր, որոնք նրան միջոց են տուել իր կեանքն ու հոգին զարգացնելու: Իւրաքանչիւր գիւտ մարդկութեան սեփականութիւնն է դարձել երկար ժամանակների, երբեմն տասնեակ դարերի փորձով:

Մարդկային ամենամեծ գիւտերից գլխաւորն այն է, որով նա կարողանում է իր միտքը դրոշմել առարկաների վրայ, տեսանելի դարձնել նրան, պահպանել նրան: Դա կոչւում է գրութեան եղանակ: Մտքի այդ յաւերժացումը կատարւում է գրերի միջոցով:

Գիտութիւնը ենթադրում է որ մարդու երևան գալու ժամանակներից մինչև այսօր պէտք է հաշուել 300 կամ ամենաքիչը՝ 230—240 հազար տարի: Իսկ գրերի գիւտը տեղի է ունեցել մեզանից ընդ ամենը մօտ մի 7 հազար տարի առաջ: Նշանակում է որ մարդը 293 հազար կամ երկրորդ հաշուով՝ 223—233 հազար տարի աշխարհի վրայ ապրելուց յետոյ է հասել գրերի գիւտին:

Եւ այն հարիւր հազար տարիները, որ մարդը անց է կացրել առանց գրել իմանալու, կազմում են նրա կեանքի նախապատմական շրջանը, որ մեծագոյն մասամբ բոլորովին անյայտ է, իսկ փոքրագոյն մաս-

սամբ շատ մութ է, չունի հաստատուն ժամանակագրութիւն, զուրկ է մանրամասնութիւններից: Գրութեան գիւտն է, որից սկսւում է պատմական ժամանակը: Այս ժամանակը թէև չափազանց կարճ է, ընդամենը 7 հազար տարի, բայց արդէն լոյս ունի իր մէջ, պարզ է երևում, որովհետև մարդը վաւերագրեր է թողնում իր գրութիւններով:

Գրերի գիւտի հետ մարդկային քաղաքակրթութիւնը մտնում է իր զարգացման բարձրագոյն շրջանի մէջ: Բերանացի խօսքը երկար ժամանակ չէ ապրում և հեռաւոր տեղեր չէ տարածւում հարազատութեամբ: Գիրն է որ մարդու մտածողութիւնը, խօսքը անմահացնում է և տարածում է աշխարհի ամենահեռաւոր կողմերը: Մի սերունդի գործերը այլ ևս կորած չեն յաջորդ սերունդների համար: Մարդկութեան զարաւոր փորձերը, ստեղծագործող տաղանդի մեծագործութիւնները հաւաքւում են այն համաշխարհային դանձարանի մէջ, որի անունն է գրականութիւն:

Գրերի գիւտը տեղի ունեցաւ, ինչպէս հաստատում են նորագոյն հետազօտութիւնները, Պարսից ծոցի ափին, Քաղդէայում և այդտեղից անցաւ Եգիպտոս: Գիւտը սկզբից և եթ, ի հարկէ, կատարեալ չէր: Մարդկութիւնը դեռ երկար ժամանակ պիտի ձևեր գտնէր, որպէս զի յետոյ կանգ առնէր մի ձևի վրայ:

Գրերի առաջին, նախնական ձևն է մեհնաւորոշմ կամ հիերոգլիֆ անուանուածը: Նա գործ էր ածւում գլխաւորապէս հին Եգիպտոսում: Նրան յաջորդեց սեպտօնի կամ քեեռասօնի գրութիւնը, որ տարածուեց նոյն Քաղդէայում, Միջագետքում, Հայաստանում, ապա և Պարսկաստանում: Այսօր էլ մեր երկրում գտնւում են մեծ քարերի և ժայռերի վրայ փորագրուած շատ սեպտօն արձանագրութիւններ: Գրութեան այս

եղանակին հետեւեց նշանագրերով կամ տառերով գրելու եղանակը, որ այսօր էլ գործ ենք անում:

Մարդկութիւնը միատեսակ այբուրեն չունի, միատեսակ տառեր չէ գործ անում: Ինչո՞ւ է այսպէս, ինչո՞ւ շատ շատ են այն ազգերը, որոնք գրութեան առանձին ձև ունին իրանց համար:

Պատճառներից գլխաւորն այն է, որ իւրաքանչիւր ազգի լեզու տարբեր է, ինքնուրոյն: Լեզուն ստեղծում է ազգը իր պատմական միջավայրի, իր երկրի աշխարհագրական պայմանների ազդեցութեան տակ, իր առանձին ցեղական յատկութիւնների, իր հոգեբանութեան համաձայն: Եւ իւրաքանչիւր ազգ էլ իր լեզուի հնչիւնները, արտայայտութեան ձևերը զրոշում է իր հնարած նշանների, տառերի միջոցով:

Իւրաքանչիւր ազգ ունի իր առանձին, ինքնուրոյն գրականութիւնը, որովհետեւ գրականութիւն ստեղծողը դարձեալ նոյն ինքնուրոյն, այս կամ այն տեղին, այս կամ այն ցեղին պատկանող լեզուն է և իւրաքանչիւր ցեղ ստեղծագործական կարողութիւն ցոյց է տալիս իր լեզուի սահմանների մէջ, որ նրա ոգու արտայայտութիւնն է:

բածելով նրա սահմանները, նոյն իսկ մեծամեծ նուաճումներ անելու կարողութիւն էլ ցոյց տալով, հայերը, ինչպէս ընդունուած է կարծել, անգիր ժողովուրդ մընացին մինչև հինգերորդ դարի սկիզբը (Քրիստոսի ծննդից յետոյ)։ Հայերէն լեզուով գրուած ոչ մի յիշատակարան չէ մնացել այդ ժամանակներից։

Բայց այս չէ նշանակում թէ այդ պետութիւնը, որ մի ժամանակ մեծ չափերի էլ հասաւ, ոչինչ գրաւոր յարաբերութիւններ չունէր։ Ի՞նչպէս էին կատարուած այդ յարաբերութիւնները։ Մեր հին պատմագիրները մեզ ասում են թէ հայերը գործ էին ածում յունական կամ պարսկական տառեր։ Ասում են և այն, որ գոյութիւն ունէին և հին նշանագրեր յատկապէս հայերէնի համար։ Բայց այս տեղեկութիւնները այնքան մութ ու կցկտուր են, որ կարելի է զանազան ենթադրութիւններ անել, իսկ հաստատապէս առ այժմ ոչինչ չէ կարելի ասել թէ ինչ նշանագրեր էին գրանք, որքան տարածուած էին և այլն։

Զորրորդ դարի սկզբում քրիստոնէութիւնը վերջնականապէս հաստատուած է Հայաստանում, դառնալով պետական կրօն։ Երկու ազգեր էին, որ քրիստոնէութեան ուսուցիչներ դարձան Հայաստանում—սիրիացիները (ասորիներ) և յոյները։ Այս երկու ազգերի լեզուներն էլ դուրս մղեցին պարսկերէնը և ապա սկսեցին մրցել իրար դէմ՝ տիրապետութիւն ձեռք բերելու համար։

Ամբողջ չորրորդ դարում քրիստոնէութիւնը դեռ լիովին ժողովրդական կրօն չէր։ Հին հայկական կրօնը դեռ գոյութիւն էր պահպանում երկրի համարեա բոլոր կողմերում և Հայաստանի քրիստոնեայ կառավարութիւնը, հողեօրականների ղեկավարութեամբ, ստի-

պուստ էր լինում նաև բոնի միջոցների, հալածանքների գիմել՝ նոր կրօնը հաստատ պահելու համար:

Եւ հասկանալի է այս գրութիւնը: ժողովուրդը իր մայրենի լեզուով գիրք հունէր: Եկեղեցիներում, դպրոցներում տիրում էին ասորերէնը, յունարէնը: Դաստիարակութեան գործը գտնուում էր օտար ուսուցիչների ձեռքում: Հայը նախ պիտի սովորէր օտար լեզուները, որպէս զի կարողանար հասկանալ և չիմացողներին թարգմանել նոր կրօնի սրբազան գրքերը: Միայն անհատներ կարող էին այդ շատ դժուար գործը կատարել: Լայն ժողովրդական գիտակցութիւն չէր կարող ստեղծուել:

Նոյն չորրորդ դարում Հայաստանի քաղաքական գրութիւնը ցոյց էր տալիս կործանման բոլոր նշանները: Վաղուց այդ երկիրը կռուածադիկ էր դարձել երկու մեծ, աշխարհակալ պետութիւնների—Պարսկաստանի և Հռոմի մէջ: Հայաստանի տէր դառնալը երկու մրցողների համար քաղաքական մեծ անհրաժեշտութիւն էր. Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ թուում էր թէ գերազանցութիւն էր տալիս մրցակիցներից մէկին—հռոմէական կայսրութեան արեւելեան բաժնին կամ Բիւզանդիային, որ նոյնպէս քրիստոնէութիւն էր ընդունել: Թուում էր թէ Բիւզանդիան, անագին բարոյական և կուլտուրական ազդեցութիւն ձեռք բերելով իր հաւատակից Հայաստանում, կը պահպանէ նրա քաղաքական ամբողջութիւնը, իբրև լուսազոյն միջոց Պարսկաստանի արշաւանքների դէմ իր սահմանները պաշտպանելու:

Բայց բիւզանդական կայսրների քաղաքականութիւնը այդպէս չըմբռնեց գրութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը: Փոխանակ պաշտպան ու հովանաւոր հանդիսանալու՝ Բիւզանդիան էր որ համաձայնութիւն կա-

1001
1819
8271

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
7/11-1904
ՊԱՆԻ ԿՈՒՆՍՏԱՆՍՊՈԼԻՍ

յացրեց Պարսկաստանի հետ և Հայաստանը բաժանեց այդ երկու պետութիւնների մէջ (389 թւականին)։

Իս մահացու հարուած էր հայ անկախութեան, ազգային ամբողջութեան համար, որ մարմնանում էր համազգային թագաւորական իշխանութեան մէջ։ Բաժանուած, հեռաբար և ջլատուած, թուլացած երկիրը այլ ևս չէր կարող իր դոյութիւնը պահպանել։ Նրա երկու մասերը պիտի կլանուէին այն պետութիւնների կողմից, որոց սեփականութիւն էին կազմում։

Եւ այսպէս, շորրորդ դարի վերջերում արդէն զգացուում էր մեծ աղէտի մտալուա վտանգը։ Հոգեվարքի մէջ էր հայ պետութիւնը։ Նա կարող էր անյայտանալ ամեն ժամ, ասպարէզի վրայ թողնելով մի ժողովուրդ, որ իր հին, ազգային կրօնից հեռացուել էր, առանց նորը ամբողջովին ընդգրկելու։ Նա յինարաններ չունէր իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար։ Հայաստանի պարսկական մասում տիրապետում էր ասորի հոգևորականը, յունականում յոյն հոգևորականը։ Վաղը, երբ կը ջնջւեն քաղաքական անկախութեան վերջին նշաններն էլ, հայութեան մի մասը՝ ասորական կուլտուրայի մէջ կը ձուլուի, միւսը՝ յունականի մէջ։ Վտանգի ենթարկուածը միայն հայի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը չէր, այլ և նրա ազգային ինքնուրոյնութեան ամենազլխաւոր յինակէտը—լեզուն։

Այս վտանգը զգացուում էր պարզ կերպով։ Անկարող լինելով քաղաքական անկախութիւնը պահպանել, հայը պիտի կարողութիւն ցոյց տար գոնէ իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը վտանգից ազատելու համար։ Դրուած էր իրրև ազգութիւն ապրելու կամ ոչնչանալու հարցն էլ։

Եւ հայ ժողովուրդը այդ անագին վտանգի գիմաց

Ս. Մ Ե Ս Ր Ո Պ

Հայաստանի պարսկական մասում 396 — 399 թուականներին թագաւորում էր Խոսրով երրորդը: Նրա արքունիքում ծառայում էր մի զիւղացի հայ, Տարօն գաւառի Հացեկաց զիւղից, Մաշտոց կամ Մեսրոպ անունով*: Նա զինուոր էր, բայց թողեց զինուորական պաշտօնը և ստացաւ թագաւորական դրագրի պաշտօն արքունիքում:

Գրագիրը հին Արևելքում պետական շատ կարեւոր և ազդեցիկ մի պաշտօնեայ էր: Եւ եթէ Տարօնի զիւղացին հասաւ այդ դիրքին, դրա պատճառն այն էր որ նա ստացել էր լաւ կրթութիւն, սովորել էր Հայաստանում տիրապետող երեք լեզուներն էլ—յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն:

Արքունի զիւանադպիրը սակայն, չը հրապուրուեց իշխանութեան, պալատական կեանքի փայլով: Միևնոյն ժամանակները կաթողիկոսական աթոռն էր բարձրացել Սահակը, նոյնպէս լաւ կրթուած մի հոգևորական, Ներսէս Մեծի որդին, Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմից: Իր նախնիների նման, Սահակն էլ եւանդոս գործունէու-

*) Մաշտոց անունը շարունակ գործ է ածում Կորիւնը, որ գրել է նրա կենսագրութիւնը: Բայց հայութեան մէջ, թէ հին ժամանակներում և թէ այժմ, ընդհանրացած է երկրորդ անունը — Մեսրոպ:

Թիւն էր ցոյց տալիս եկեղեցու բարեկարգութեան համար, աշխատելով որ քրիստոնէութիւնը հաստատուի հայ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ: Այդ նպատակով էր որ նա հիմնեց անապատական կրօնաւորների մի կարգ, որի գլուխը հանդիսացաւ ինքը և որի գլխաւոր նպատակն էր, ինչպէս երևում է, քարոզչութիւն անել ժողովրդի մէջ:

Մեսրոպը թողնում է իր արքունի պաշտօնը, դառնում է կրօնաւոր և մտնում է այդ քարոզիչ անապատականների ընկերութեան մէջ: Ժողովրդին քարոզելու մէջ էլ նա ցոյց է տալիս մեծ ընդունակութիւն: Տեղեկութիւն կայ որ նա եկեղեցում կարգում էր զրքերը յունարէն կամ ասորերէն լեզուով, ապա թարգմանում էր իր կարդացածը հայերէն և ժողովուրդը լսում էր նրան մեծ հետաքրքրութեամբ: Այդպիսի հոգևորականներ շատ չը կային Հայաստանում և աւանդութիւնը շարունակում է թէ ուր որ չէր լինում Մեսրոպը, այնտեղ ժողովուրդ էլ չէր հաւաքուում, որովհետև ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում:

Այս հանգամանքը պարզ ցոյց էր տալիս Մեսրոպին էլ, Սահակ կաթողիկոսին էլ թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի մայրենի լեզուն, թէ որքան կարևոր է որ հայ ժողովուրդը իր գործածական լեզուով ծանօթանայ քրիստոնէութեան:

Ուրիշ կերպ անհնար էր կռուել Հայաստանի մէջ դեռ գոյութիւն պահպանող ազգային հին կրօնի դէմ, ժողովրդականացնել քրիստոնէութիւնը:

Այդ բանի մէջ Մեսրոպը համոզուեց մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Սահակ կաթողիկոսը նրան ուղարկեց Գողթան գաւառը քարոզչական նպատակով:

Գողթանի մասին մեր պատմագիր Մովսէս Թորենացին ասում է թէ դա գինով առատ մի երկիր է և

այդտեղ հայ գուսանները (աշուղները) երգում են մեր ազգային աւանդութիւնները: Ինչպէս ամեն տեղ, մեզանում էլ ազգային հին կեանքը, մեր հին հերոսները կապուած էին կրօնի հետ: Գողթան դաւառում հայոց հեթանոսական կրօնը դեռ պինդ էր պահուած և զա հասկանալի է: Մի ժողովուրդ, որ երգ ու նուագ է դարձրել իր անցեալի զէպքերը, որ ոգևորում է հին-հին գործերով, չէր կարող հեշտութեամբ քաժանուել իր այդ պաշտամունքից:

Մեսրոպը չը կարողացաւ խօսքով համոզել գողթ-նեցիներին և դիմեց բռնութեան: Տեղական հայ իշխանի օգնութեամբ քանդեց հեթանոսական տաճարները, հալածեց քուրմերին: Սա յաղթութիւն էր, բայց բռնի ոյժի, կոպիտ բռնութեան յաղթանակ: Աւերմունք, պատերազմ, դուցէ և արիւն—այս բոլորը պիտի սթափեցնէին կոպիտ միջոցներով տարուած քրիստոնեայ քարոզչին, և Մեսրոպը այդ տեսարանների առջև աւելի ևս համոզուեց թէ այդպէս գործել չէ կարելի, թէ պէտք է ժողովուրդը դաստիարակել, թէ պէտք է ազգել նրա մտքի ու զգացմունքի վրայ հասկանալի խօսքով և ոչ թէ բռունցքով:

Նորից նա զգում է թէ որքան անհրաժեշտ է որ ժողովրդի ձեռքը գիրք տրուի: Եւ այս համոզմունքը այնքան պայծառ ու տանջող է, որ նա նոյն իսկ կիսատ է թողնում իր առաքելութիւնը Գողթան դաւառում և վերադառնում է Արարատեան երկիրը, որպէս զի իր մտքերը յայտնէ հայոց կաթողիկոսին և ճար առաջարկէ նրան:

Բայց Սահակ կաթողիկոսը նոր չը պիտի հասկանար նոյն մեծ անհրաժեշտութիւնը. նա էլ տարիներից ի վեր մտածում էր այդ մասին: Համակրանքով վերաբերուեց Մեսրոպի մտքին, իր աջակցութիւնը զրեց

նրա արամադրութեան տակ և երկուսը միասին սկսեցին խորհրդակցել: Երկուսի համար էլ պարզ էր որ պէտք է հայերէն տառեր հնարել և հայերէն լեզուով գրականութիւն ստեղծել: Բայց ի՞նչպէս անել այդ բանը:

Յորհրդակցութիւններ են տեղի ունենում, ժողովներ են գումարում ձեռնհաս հոգևորականներից: Բայց ոչ մի ճար չեն գտնում: Այդ միջոցին թագաւորական դահլի վրայ նստած էր Առամշապուհ թագաւորը, որ մի երջանիկ զուգադիպութեամբ նոյնպէս գրասէր մարդ էր: Երկիրը վայելում էր խաղաղութիւն և Առամշապուհը իր ջանքերն էլ միացրեց Մեսրոպի ու Սահակի ջանքերին: Թագաւորը դիտէր որ Միջագետքում, Դանիէլ անունով մի ասորի եպիսկոպոսի մօտ, կան հայերէն տառեր: Բերել են տալիս այդ տառերը, Մեսրոպը հաւաքում է աշակերտներ, բաց է անում դպրոց:

Ի՞նչ էին Դանիէլի տառերը: Նա արդեօք ի՞նքն էր հնարել, թէ նրանք գոյութիւն ունէին Հայաստանում հին ժամանակներից:— Յայտնի չէ: Մեսրոպը ուսուցիչ է: Արդեօք առաջինը հայերի մէջ: Նրա դպրոցը սկսում է սովորել գանձիլեան գրերը: Երկու տարի աշխատում են, բան չէ դուրս գալիս: Տառերը անկատար են, բաւարարութիւն չեն տալիս: Ի՞նչ անել: Ժողովներ են տեղի ունենում, շատ են տքնում այդ անկատար այբուբենը յարմարեցնելու համար: Ոչ մի յաջողութիւն:

Սպասելով այն բոլոր միջոցները, որոնք կային երկրի մէջ, Մեսրոպը որոշում է օգնութիւն և ճար ուրանել դրսում, լուսաւոր ազգերի մէջ: Եւ իր աշակերտների հետ մի ճանապարհորդութիւն է սկսում: Թագաւորը, կաթողիկոսը ճանապարհ են դնում նրան շուրջ համբոյրներով, ինչպէս պատմում է Մեսրոպի աշակերտ Կորիւնը: Եւ իրաւ, գրաւ պէս մի սուրբ տառերութիւն առաջին անգամն էր դուրս գալիս հայոց աշ-

խարհից: Խաւար ու ազէա, կործանման հասած մի երկիր մարդիկ էր ուղարկում լոյս որոնելու:

Նրանք զնային Միջագետքի Եդեսիա քաղաքը:— Այստեղ էլ Մեսրոպի դիմումներն ու որոնումները մնում են ապարդիւն և նա գնում է Սամասա քաղաքը, ուր նոյնպէս ոչինչ օգնութիւն չէ գտնում: Կորցնելով օտար քաղաքակրթութեան վրայ դրած յոյսերը, նա ապաւինում է իր սեփական ուժերին:

Եւ մեր առջև, որքան թոյլ են տալիս մեզ հասած սակաւախօս տեղեկութիւնները, ներկայանում է մտքի երկունքի այսպիսի մի պատկեր: Ամբողջապէս յափըշտակուած իր զաղափարով, Մեսրոպը հաւատացողի ջերմեռանդութեամբ, արտասունքներով պաղատում էր երկնքի օգնութիւնը: Նա յիշում էր մարգարէի այն խօսքերը թէ «Երբ հեծեծաս, այն ժամանակ կապրես», մի զեղեցիկ խօսք, որ ցոյց է տալիս թէ դաժան աշխատանքն է կեանք ստեղծում: Այդ անդադար ճգնութիւնները, հոգածութիւնը, յափշտակութիւնը մտքի երկունքի նշաններն են... Գործում է միտքը տենդային արագութեամբ, զաղափարները տեսիլների ձև են ստանում և հոգու լարուած, կարողութիւնը, վերջապէս ամփոփում է տարիների մտածմունքները, ձուլում է նրբանց որոշ պատկերների մէջ: Երկունքը վերջացաւ, հայկական տառերի ձևերը արդէն ապաւորուած են այդ բոլորից մեծ մարդու սրտում:

Հոսփանսս անունով մի յոյն ճարտար գծագրողի զնութեամբ Մեսրոպը վայելուչ ձև է տալիս տառերին: Հայոց այբուբենը գտնուած կամ թէ բարեկարգուած ու լրացուած վերջացած էր: Իր հանճարեղ ստեղծագործութեան պատուը հետն առած՝ Մեսրոպը վերագտնում է Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:

Եւ տօն էր հայոց աշխարհում: Մայրաքաղաքը

հրճուանքով ընդունեց Մեսրոպին: Եւ այդ մեծ ժողովրդական ընդունելութեան արժանացողը մի մեծանուն զօրավար չէր, մի նուաճող թագաւոր չէր, այլ համեստ մի վարդապետ, որ բերում էր գրագիտութեան լոյսը: Մտքի յաղթանակը առաջին անգամն էր սրտագին ցոյցերով ածուած Հայաստանը:

Մեսրոպը այնուհետև հայութեան սրբութիւնն էր: Եւ այս երեոյթը միանգամայն հասկանալի է և բնական: Բոլոր ազգերը նուիրական ամենաբարձր զգացմունքով են երկրպագում զրին ու զրքին: Հին աշխարհի հսկայ միտքը, Պլատոն փիլիսոփան, մարդու ամենահրաշալի գործերից մէկն էր համարում տառերի գիտքը: Նա ասում է, թէ զա այնպիսի մի մեծագործութիւն է, որ տառեր գանողին պէտք է Աստուած համարել կամ Աստուծու նման մի մարդ:

Տառերի գիտքը տեղի ունեցաւ 404 թուականին: Բայց կարծիք կայ, որ նրանց վերջնական կարգաւորումը կատարուել է 412 թուականից ոչ առաջ:

ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԳՊՐՈՑԸ

Հայ այբուբենը կար: Բայց նա քաւական չէր: Պէտք էր նրան գործադրել:

Այստեղ ահա իր մեծ կռանդով և սղևորութեամբ հանդէս է գալիս Սահակ կաթողիկոսը: Նա գլուխ է կանգնում մի մեծ շարժման և նրա հետ է, իբրև նրա աջ թևը տառեր զանոց Մեսրոպը, միաժամանակ և տազանդաւոր հայ ուսուցիչը:

Այս անգամ արդէն հաստատուն հիմքերի վրայ է գրուած հայ դպրոցը: Նա միայն Հայաստանի քաղաքական կենտրոնում չէ: Նա տարածուած է երկրի գանազան կողմերը, ընդունելով իր մէջ բազմաթիւ հայ մանուկներ:

Եւ մայրենի դպրոցը հրաշալի տեսարան է պարզում: Հայաստանը մէկն էր Արևելքի այն երկիրներից, ուր ազգաբնակչութիւնը բաժանուած էր գասակարգերի: Կառավարող, հրամայող գասակարգը ազնուականութիւնն էր (նախարարները): Նա էր հողատէրը, իսկ ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը գիւղացի էր, շինական և կոչոււմ էր «անազատ», այսինքն նորտերի գրութեան մէջ զանուող: Բոլոր իրաւունքները վայելում էր հողատէր ազնուականութիւնը, իսկ ժողովրդի մեծագոյն մասի պարտականութիւնն էր աշխատել և հրպատակուել:

Հայ դպրոցը գալիս է խախտելու այդ դարաւոր

գրութիւնը: Ամենքը տեղ ունին նրա մէջ, սկսած արքունիքից մինչև շինական երկրագործը: Այս շինականն էլ, իր ստացած ուսման շնորհիւ, առաջ է գնում, բարձր դիրքի է հասնում, իշխանի հետ հաւասար գործիչ է դառնում: Նրա համար բաց է հողերական գործունէութեան ասպարէզը:—Մինչև այդ հողեր բարձր պաշտօնները ժառանգական իրաւունքով պահուում էին մի քանի յայտնի տոհմերի մէջ:—Այժմ վերանում է ժառանգականութիւնը, և գիւղական մի երէց, օժտուած մտաւոր կարողութիւններով, զեկալարում է ժողովրդի բախտն անդամ:

Վերջապէս, Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցում երևում է և հայ կինը, որ պատրաստուում է իր պատուաւոր տեղը բռնելու հասարակական շարժումների մէջ:

Հիմա Մեսրոպը կարող էր աւելի ևս ընդարձակել իր քարոզչական եռանդուն գործունէութիւնը, աւելի մեծ յաջողութեամբ: Թողնում է նա հայոց մայրաքաղաքը, Արարատեան երկիրը, ուր քաղաքակրթութիւնն ապրում ու զարգանում էր հին դարերից, անցնում է խաւար ծայրագուռաները, ուր աիրում էր բարբարոս տգիտութիւն, բարքերի կոշտութիւն, վայրենութիւն: Այժմ այլևս պէտք չէ կար գէնքի ու տանջանքի դիմելու: Մեսրոպը դպրոցներ էր տալիս մութ աշխարհներին և լոյս էր մտցնում այնտեղ: Նա տառեր տուեց Աղուանից ազգին, ինչպէս նաև վրացիներին: Այժմ նա լոկ կրօնական միսիօսներ չէր, այլ միաժամանակ, նոյն լոկ առաւելապէս, և կրթական միսիօսներ:

Բայց Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցը լոկ գրագիտական դպրոց չէր: Ի՞նչպէս գրագիտութիւն սովորեցնել: չէ՞ որ Հայաստանում հայերէն գրքեր չէր կային:—Պէտք էր և գրականութիւն ստեղծել: Եւ Սահակն ու Մեսրոպը իրանց աշակերտների հետ հանդէս են բերում

մի բեղմնաւոր ու սքանչելի գրական գործունէութիւն: Նրանք յայտնի են մեր տարեգրութիւնների մէջ [Թարգմանիչներ անունով: Որովհետեւ նրանց գլխաւոր գործն էր թարգմանութիւններ անելը: Մի երկիր, որ նոր էր հաղորդակից լինում գիրք ունեցող ազգերի բախտին, սկզբում ի հարկէ, պիտի փոխառութիւններ անէր օտար գրականութիւններից:

Բայց թարգմանութիւնների հետ զարգացաւ և ինքնուրոյն միտքը: Թարգմանիչները ինքնուրոյն հեղինակներ էլ էին և նրանց գործերը—թարգմանական թէ ինքնուրոյն—հայ գրականութեան պարծանքները դարձան:

Երևան եկաւ մի ամբողջ մտաւոր հարստութիւն: Կայ կանոնաւոր, հարուստ գրական լեզու (գրաբարը), որ ընդունակ է արտայայտել մաքի բոլոր նրբութիւնները, սրտի զգացմունքները: Բանաստեղծութիւն թէ լուրջ իմաստասիրական դատողութիւն՝ լիուլի ուժեղ արտայայտութեան միջոցներ են քաղում աշխարհի մէջ նոր յայտնի դարձող այդ լեզուից, որ մինչև այդ լուռ էր, համբ էր: Հեղինակները ցոյց են աւելիս կիրթ ու նուրբ ճաշակ, լաւատեղեակութիւն, գիտնականութիւն:

Դեռ նոր կեանք ստացած՝ մեր գրականութիւնը զարգացման զազաթնակէտին է: Դասական շրջանը, կլասիկների շրջանը, մեր գրականութեան մէջ, որ այնուհետեւ երբէք չը կրկնուեց: Նրա վրայ էր երկիրը դաստիարակութիւն ստանում յետագայ դարերի ընթացքում. նրանով էր գիտակցութեան, ինքնաճանաչութեան հասնում:

Այս զարմանալի գեղեցիկ մտաւոր շարժման օրերում էր, որ Հայաստանի մէջ կատարուեց վաղուց սպասուող քաղաքական մեծ աղէտը, — վերջնականապէս ջնջուեց Արշակունիների թագաւորութիւնը (432 թ.):

Անկախութեան վերջին նշոյլը վերանում է: Այնուհետև հայերին այլ ևս չաջողուեց ստեղծել մի այնպիսի իշխանութիւն, որ մարմնացնէր համազգային միութիւնն ու անկախութիւնը: Մնում էր միայն նախարարական սխտեմը, որ հայ ազգի ներքին, գաւառական ինքնավարութեան սկզբունք էր ներկայացնում: Նա թուլացնում էր կապը երկրի բոլոր մասերի մէջ, ոչնչացնում էր միութեան ոյժը և իւրաքանչիւր նահանգի, իւրաքանչիւր գաւառի էր թողնում ինքն իրան գոյութիւն պահպանելու հոգսը:

Այսպէս թուլացած, ջլատուած, երկիրը դիմում էր զէպի մի մութ, անյայտ, ոչինչ բարիք չը խոստացող ապագայ: Բայց նա ունէր համազգային միութեան մի մեծ կապ: Եւ դա նոր ստեղծուած գրականութիւնն էր: Ծակատադիրը, խլիւղ հայից քաղաքական անկախութեան հնարաւորութիւնը, միաժամանակ տալիս էր նրա ձեռքը ինքնուրոյն ազգային կեանքով ապրելու մի անխորտակելի գործիք—գրականութիւն:

Այս սքանչելի գործի հեղինակը Մեսրոպն էր: Նա վախճանուեց 439 թուականի փետրուարի 17-ին: Երեսուն հինգ տարի շարունակ, անշէջ եռանդով նա գործել էր իր գտած տառերը գրականութիւն, մտաւոր համատարած լուսաւորութիւն դարձնելու համար: Նըրանից վեց ամիս առաջ վախճանուել էր և նրա մեծ գործակիցն ու հովանաւորը, Սահակ կաթողիկոսը: Եկեղեցին երկուսին էլ սուրբերի կարգն ընդունեց: Նըրանք մարտիրոսների նման հաւատի համար չէին տանջուել, չէին նահատակուել: Բայց նրանք կատարել էին մի իսկապէս վեհ ու աւելի սուրբ գործ — ապրելու միջոց էին տուել մի ամբողջ ժողովրդի:

Ս. Մեսրոպին մեծ հանդէսով թաղեցին Օշական գիւղում:

Այսօր էլ այցելուն, մտնելով Օշականի համեստ գիւղական եկեղեցին, առաջնորդոււմ է աջ կողմի խորանը, ուր մի դուռ է բացոււմ, մի քանի աստիճան սանդուղքը ցած է տանոււմ մի մութ խորշ, և այդտեղ, քարէ կամարների յաւիտենական ցուրտ լուսթեան մէջ, սպիտակին է տալիս մի ցածրիկ, տափակ ու անզարդ քար:

Դրա տակ է հայոց տառերի հեղինակը, հայ մեծ ուսուցիչը, հայ գրականութեան ծնողը...

II.

400 Տ Ա Ր Ի

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Ն Պ Ն Ա Փ Ա Մ Ի Մ Է Ջ

Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի գերեզմանները նոր էին փակուել, երբ յայանի գարձաւ թէ ինչ էր նրանց թողած ժառանգութիւնը հայութեան համար:

Հինգերորդ դարը քաղաքական տեսակէտից զգժրախտութիւնների դար էր: Հայ երկիրը անուսասարկութիւն էր բռնուել Գարսկաստանի հետ, աւերուեց շատ անգամ, ենթարկուեց ամեն տեսակ բռնութիւնների, սատրապութիւնների: Բայց նոյն այդ զժրախտ դարը հայոց զրականութեան ուղիղարն էր:

Այնուհետև դարեր եկան դարերի ետևից: Գարսկական տիրապետութեան յաջորդեց արաբականը: Նոյն և դեռ էլ աւելի սաստիկ զժրախտութիւնները, — շարունակ աւերանքներ, շարունակ կործանում: Եւ եթէ կայ այդ երկրի մէջ ոսկու կամ առնասարակ որեւէ ազնիւ ու գեղեցիկ երևոյթի նմանութիւն տուող մի բան — այդ միմիայն նոյն Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութիւնն է. միմիայն հայոց զրականութիւնը:

Իրողութիւնը չը փոխեց և այն հանգամանքը, որ արաբական տիրապետութեան վերջերում մի շարք դաստակաւն թագաւորութիւններ կազմուեցին Հայաստանում: Քաղաքական կեանքի ոչ մի տեսակ դասաւորում

համատարած խաղաղութիւն և երջանկութիւն չէր բերում հայերին: Մի տեղ լաց, մի տեղ ծիծաղ: Մի տեղ գերութիւն, մի տեղ ազատութիւն:

Բայց ամեն տեղ մխիթարիչ երևոյթը, ապացոյցը թէ այդ ժողովուրդը թէև մաշուում է ֆիզիքապէս, բայց ապրում է հոգով ու մաքով, զրահան-կուլտուրական ջանքերն են, անդուլ ու անդադար: Նրանք հռչակում են այս կամ այն վանքը իբրև զրահան դպրոց, հռչակում են մի Անի քաղաք: Այդ մեծ ջանքերը ծածկում են քաղաքական կացութիւնը, որ ընդհանրապէս միևնոյն է—դժբախտ:

Կար հայութեան ճակատագրի մէջ և այդ զրահան-կուլտուրական ջանքերին էլ սպառնացող մահուան տաղնապ: Եւ դա ահագին մի շրջան էր, սե ու մութ, հայոց պատմութեան մէջ:

Տասնևմէկերորդ դարի կէսից Միջին Ասիայի թիւրք ցեղերը սկսեցին ողողել Արևմտեան Ասիան, մահ ու ոչնչութիւն տարածելով ամեն տեղ: «Նրանց ձիերի սմբակները մաշեցրին մեր լեռները», ասում է մեր պատմագիրներից մէկը, սարսափահար ականատեսը այդ աշխարհաւեր արշաւանքների:

Բայց հայ ժողովրդի մէջ դեռ պահուել էին հին աղգային կաղմակերպութեան մնացորդները—կալուածատէր իշխանները, նախարարները, որոնք զիմադրող սողմական ոյժի ներկայացուցիչներն էին: Եթէ նրանք անզօր հանդիսացան բուն հայրենիքում մի բան անելու, գոնէ արին այն, որ հայ անկախութիւն ստեղծեցին հայրենիքից հեռու, Կիլիկիայի լեռներում և այդտեղ, այդ անկախութեան հովանու տակ, հայոց զրահանութիւնը ծաղկեց մինչ այն աստիճան, որ արծաթի դար ունեցաւ:

Արևմտեան Ասիայի բախտը դեռ ահսելի փոր-

ձանքներ ունէր առջևում: Տասներեքերորդ դարից թա-
թարները կամ մոնղոլներն են ողողում նրան իրանց
արշաւանքներով: Յեղեր էին գրանք. որոնց առաջնորդ-
ները իրանց համար փառք էին համարում զարդարուել
«երկնքի պատիժ» տիազոսով: Իսկ որ՝ պատիժ: Քար
քարի վրայ չը մնաց: Թիւրք ձիււորների թողած ա-
նապատները աւելիևս ընդարձակուեցին: Մեռնում էր
Արեւմտեան Ասիան, հին քաղաքակրթութեան որրանը:

Հետևեալ XIV դարում երեւաց նոր պատիժ— Լէնկ-
թեմուրը: Հայաստանը դարձաւ համատարած սպան-
դանոց: Լէնկթեմուրից յետոյ, XV դարում, այդ սպան-
դանոցի արիւնոտ հողի վրայ իրար հետ ընդհարում
էին այլ և այլ թափառական, խաչնարած ցեղեր: Նը-
րանց գոյութեան վերջ գրին նորակազմ Պարսկաստա-
նը և Օսմանեան Թիւրքիան: Բայց սկսուեց նոր աղէտ
— այս երկու պետութիւնները, սահմանակից դառնա-
լով, բաժանեցին Հայաստանը իրանց մէջ և սկսեցին
իրար դէմ պատերազմներ մղել նրա հողի վրայ:

Երեք դար արեան փոթորիկների, պետութիւններ
ու երկիրներ կործանող տակն ու վրայութիւնների մէջ,
Նրանք բոլորովին կերպարանափոխել էին հայ ժողո-
վուրդը: Թուով ստատիկ պակասել էր նա: Նրա երկ-
րում հաստատուել էին թուրք ցեղեր, իսկ նա փոքրիկ
կամ մեծ կաթիլների նման ցրուած էր միապաղաղ
մահմեդականութեան մէջ:

Այդ դեռ բոլորը չէր: Կորցրել էր նա իր հին ազ-
գային կազմակերպութիւնը— հայ հոգատէր ազնուա-
կանութիւնը և պաշտպանուելու այլ ևս ոչ մի միջոց
չունէր: Հողեւորքի վերջին բողէներն էր սպրում և
Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութիւնը— հայոց գրակա-
նութիւնը: Միաք չէր մնացել, մաքի տեղ չէր Հայաս-
տան անուշով սպանդանոցը: Ծիշտ է, մի-մի անգամ

տակալածում էին մենաւոր նրազներ վանքերում, ուր սարսափահար վանականը գեո գրիչ էր շարժում, բայց դա այլ ևս գրականութիւն չէր, դա միայն արտագրութիւնների արհեստն էր:

Հիմա որ կարելի էր ասել թէ խկապէս մեռնում էր հայ ժողովուրդը, զրկուելով իր ազգային ասանձնայատուկ գոյութեան երկու խոշոր նեցուկներից: Ազնուականութեան ջնջումը անպատնալի մի իրողութիւն էր: Իրականութիւնը ջնջողը միայն սուրը չէր, այլ և վերահաս բնական մահը:

Աշխարհի մէջ ընդհանուր օրէնք է որ գրական լիզուն, երկար ժամանակ քարանայով իր ձեերի մէջ, հեռանում է ժողովրդի գործածական լիզուից, անհասկանալի, խորթ է դառնում ու մեռնում: Հայոց գրական լիզուն, գրարարը, վաղուց էր ենթարկուել այդ վիճակին: Ժողովրդի գործածական լիզուի, աշխարհարարի պահանջ էր զգացւում: Եւ անկենդան գրարարը վերջին ջգածագութիւններն էր անում մահուան տաղնայի մէջ:

Ճգնաժամը լիակատար էր XVI դարի սկզբում: Բայց այս ահաւոր ժամին էլ ազդի ինքնապաշտպանութեան բնազդը սկսում է գործել, վերանորոգում է իր ջանքերը կորուստից փրկուելու համար:

Այդպիսի ջանքերի տեղ, իհարկէ, այլ ևս չէ կարող լինել Հայաստանի արիւնոտ հողը: Եւ մենք տեսնում ենք մի նոր զարմանալի երևոյթ, որ ծնուել է Հայաստանի դժբախտութիւններից և որ նրա համար մի նորատեսիլ, ինքնատիպ բախտ է ստեղծում:

Աւերակների դարերը հայ ազգաբնակչութեան սովորեցրին զաղթել զանազան երկիրներ, հետաւորութիւնները արհամարհելով: Նոյն դարերը հայի առջև

խոզեցին զործունելութեան մի ասպարէզ— վաճառականութիւն:

Ահա այն երևոյթը, որ այժմ հանդէս է գալիս զործելու նա տանուս է մեզ օտար աշխարհներ: Այն մենք պիտի գնանք նրա ետեից վերակենդանութեան ֆանքերը տեսնելու համար:

Բ.

Ս Ա Ի Ջ Բ Ը

Տասն և վեցերորդ դարի սկիզբն է:

Բաալիայի հիւսիսային մասերում, Ազրիական ծովի ափին սեղմուած կղզիների մի խումբ կայ և զբրանց վրայ տարածուած է մի հրաշք-քաղաք:

Վենետիկը:

Բնութեան հրաշքն է նա: Եօթնասուն հազար ժողով կղզիներ: Նրանց բաժանող նեղ ջրանցքները այդ քաղաքի փողոցներն են: Երեք հարիւր քսան ինն հազար կամուրջ են հաշոււած այդ ջրանցք-փողոցների վրայ և ինն հազար նաւակներ-գօնդօշներ: Չը կայ և ոչ մի հառ կառք, չէ երևում և ոչ մի հառ ձի կամ այլ բնանակիր անասուն: Լճւս է կղզիների քաղաքը, հակառակ իր մէջ եռացող կեանքին:

Պատմութեան հրաշքն էլ է նա: Ամայի ու անբնակ էին այդ 70 կղզեակները: Ազ և աւազ միայն: Հինգերորդ դարում բարբարոսները յարձակուեցին հիւսիսային Բաալիայի վրայ, հիմնադրուած արին նրան: Այդտեղ ապրող վենետցեցից մի քանի խմբեր փախան անցան այս կղզիները, բնակութիւն հաստատեցին: Ազբաա ու անձար էին նրանք, ձուկ էին որսում, ազ էին վաճառում: Բայց նրանք ծովի որդեկիրները դար-

տպագրութեան գերագանց գեղեցկութիւնն են ներկայացնում: Գուցէ միայն Վենետիկը կարողացած լինի մրցակից հանդիսանալ այդ տպագրութիւնների վերաբերմամբ, այն էլ այն պատճառով, որ նա ձեռք բերեց Պարիզեան տառերից մի քանի տեսակներ և սկսեց նրանցով տպագրութիւններ անել:

1861 թուին Ճանիկ Արամեանը իր տպարանը տեղափոխեց Մարսէլ, բայց այդտեղ երկար չըմնաց և տարաւ իր ամբողջ գործը Կ. Պօլիս, ուր մինչև իր մահը (1879) և այնուհետև էլ մինչև վերջին ժամանակներս նրա տպարանը առաջինն էր, և նրա տառերը դուրս մղեցին բոլոր ուրիշ տեսակ տառերը: Այսօր ամբողջ Կ. Պօլիսը Արամեան տառեր է (աննշան բացառութեամբ) գործ ածում:

Արամեանից յետոյ Պարիզում տպարան բաց արաւ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը: Նրա հեռանալուց յետոյ զաղարում է հայերէն տպագրութիւնը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի մէջ մինչև 1890-ական թուականների կէսը: Այս ժամանակները հայկական ա՛ռելի կոտորածներից փախած հայ մտաւորականներից շատերը հաստատուեցին Պարիզում և վերանորոգեցին հայ տպագրութիւնը, բայց, իհարկէ, ոչ նախկին (Արամեանի ժամանակի) փայլով: Հրատարակեցին ամսագիրներ (Կ. Բասմաջեանի «Բանասէր», Ա. Զօպանեանի «Անահիտ», «Համալսարան» և այլն), գրքեր: Ներկայումս հայերէն հրատարակութիւններով Պարիզում գրադոււմ է միայն Արշակ Զօպանեանը:

Ֆրանսիայի Մարսէլ քաղաքն էլ, որ իբրև խոշոր առևտրական կենտրոն, նշանաւոր դեր է կատարել հայ վաճառականների համար, իր տեղն ունի նաև XIX

Թագաւորութիւնը, վենետիկցիները արտօնութիւններ էին ստանում հայ թագաւորներից, որպէս զի լաւ առևտուր անեն, լաւ շահուեն ոչ միայն ծովի ափին, այլ և երկրի մէջ, նրանք միայն դրսից եկող վաճառականներ չէին, այլ և բնակութիւն էին հաստատում հայերի մէջ, ամեն տեսակի վաճառականներ էին, նոյն իսկ զինեմաններ, պանդոկապեաններ:

Իսկ երբ հայկական Կիլիկիան իր վերջին շունչը փչեց Եգիպտոսի մամլիւքների անեղ հարուածների տակ, վաճառական ս. Մարկոսը մի անգամ էլ «աս» չարեց: Հայի տեղ մամլիւք, սելջուկ, թուրք—միևնոյն չէր վաճառականի համար:

Բայց Վենետիկը, որին տալիս են նաև Ադրիական ծովի թագուհու պատուանդանը, ուրիշ կողմով վերադարձրեց հայերին բարիքներ այն հիւրնկալութեան, այն վաստակների փոխարէն, որ նա վայելել էր Կիլիկիայում մի քանի հարիւր տարիների ընթացքում: Ս. Մարկոսը երախտամոռ չը հանդիսացաւ:

Կորցնելով անկախութիւնը իրանց բուն երկրի և Կիլիկիայի մէջ, հայերն էլ դարձան թափառաշրջիկ, մեծագոյն մասամբ վաճառական: Վենետիկը դարձաւ մի կայան նրանց թափառումների ճանապարհին: Մի վենետիկցի, որ երկար ժամանակ առևտուր էր արել Կիլիկիայում, իր միջոցներով շինեց «Հայոց Տուն» անունով մի հիւրանոց, ուր բոլոր պանդուխտ հայերը պատրաստ օթեան էին գտնում:

Բայց միայն պանդուխտները չէին այցելում ս. Մարկոսի քաղաքը: Հետզհետէ այդտեղ կազմուեց և հայ վաճառականների մի գաղութ, որ առևտուր էր անում Արևելքի հետ:

Այսօր այլ ևս չը կայ այդ գաղութը, բայց մնացել է նրա շինած փոքրիկ եկեղեցին Վենետիկի դար-

մանալի նեղ փողոցներից գուցէ ամենանեղի մէջ: Շարքաթը մի անգամ ս. Ղազարի կողուց դալիս է Մխիթարեան մի վարդապետ, բաց է անում փոքրիկ եկեղեցու դուռը և թիւ պատարագ է կարդում այն վաղուց մոռացուած, մեծ մասամբ անգիր գերեզմանների համար, որոնք գտնուում են այդտեղ, եկեղեցու կամարների տակ:

1455 թուականին մի հրաշալի դէպք տեղի ունեցաւ մարդկութեան մէջ: Գերմանական Մայնց քաղաքի մի համեստ արհեստաւոր, Յովհան Գուտենբերգ անունով, երկար տարիների փորձերից ու տանջանքներից յետոյ, իր հնարած միջոցներով տպեց ու լոյս հանեց մի մեծ գիրք — Աստուածաշունչ:

Ժամանակի գիտունները խելոյն ըմբռնեցին թէ ինչ մեծ լոյս է ծագել մարդկութեան մտքի համար: Եւ նրանցից մէկը գրում էր թէ բոլոր այն ազգերը, որոնք գիր ունին, պիտի փառարանեն Գուտենբերգին «աստուածային գովեստներով» . . .

Դա, ճիշտ որ, գրի առագին յաղթանակն էր, որ Մայնց քաղաքից գնաց նուաճելու ամբողջ երկրագունդը: Մինչև այդ երջանիկ գիւտը՝ գիրքը գրւում էր ձեռքով և չափազանց թանգ էր, մատչելի էր միայն հարուստ անհատներին: Բացի այդ՝ ձեռագիր գիրքը արտագրւում էր մի կամ մի քանի օրինակ, ուստի և չէր կարող տարածւել ամեն տեղ, մանկ ժողովրդի մէջ:

Տպագրութեան գիւտը էթանացնում էր գիրքը, ժողովրդականացնում էր գիրքը, տարածում էր նրան աշխարհի բոլոր ծայրերում: Ամբողջ մարդկութեան մէջ հաստատուում էր մտքի հեշտ, արագ և էթան հաղորդակցութեան միջոց: Որքան մեծ է մեզ համար այն

մարդը, որ հնարել է երկաթուղին. բայց նրանից ա-
ւելի մեծ է այն մարդը, որ հնարել է ապագրութիւնը,
որովհետեւ այս գիւտը սկսել է նոյն դերը կատարել
մարդկային մաքի համար՝ երկաթուղու գիւտից շատ
ու շատ առաջ:

Ահա ինչ է նշանակում 1455 թուականը Համաշ-
խարհային պատմութեան այդ մեծ օրից անցել է ընդ-
ամենը 57 տարի. 1512 թուականն է: Վենետիկ ենք,
ընթերցող:

Ի՞նչ ենք տեսնում:
Ս. Մարկոսի շքեղ մայրաքաղաքում աւելացել է
արուեստի և արդիւնարեքութեան մի նոր ասպարէզ—
ապարանը: Մրջան սիրել է վենետիկցին այս նոր գիւ-
տը: Մինչդեռ ամբողջ մեծ երկիրներ կան, ուր դեռ չեն
մտել Գուտենբերգի մամուլն ու տառերը. այստեղ
միայն, այս եօթանասուն փոքրիկ կղզիների վրայ բա-
նում են ոչ թէ մի, ոչ թէ երկու, ասար ապարան, այլ
երկու հարիւր յիսուն հասո Տասնեակ հազարներով
գրքեր են տպւում և Ս. Մարկոսի նաւերը այս նոր տե-
սակի ապրանքը տանում տարածում են ամեն տեղ, լոյս
են սփռում:

Այսօր է որ ապարան բանալը, գիրք տպելը հեշ-
տացել է, մեծ գործ չէ համարում: Այսպէս չէր այն
ժամանակները: Արուեստը դեռ նոր է, կատարելագոր-
ծուած չէ և հարկաւոր է անագին գծուարութիւնների
ոտնակոխ անելու խիղախութիւնն ունենալ: Վենետիկի
ապագրիչները հասարակ արհեստաւորներ չեն, այլ և
գիտնականներ: Աշխատում արնում են օր ու գիշեր,
աղօթելով են իրանց գործին մօտենում, զգում են որ
սրբազորութիւն են կատարում:

Եւ երկու հարիւր յիսուն ապարանների քաղաքը
միայն իր մասին, միայն Լուալիայի մասին չէ մտա-

ծում: Գրքեր նա սպում է դանազան լեզուներով: Այս նոր գործի մէջ էլ խօսում է Ս. Մարկոսի վաճառականական հանճարը: Գիրքը սպրանք է և Վենետիկը գրքեր պատրաստում է և այն ազգերի համար, որոնք զեռ տըպագրութիւն չունին, բայց սրանք իր առևտրական գործողութիւնների շրջանի մէջ են գտնուում: Նա գրքեր տալիս էր սլաւոնական ազգերին, նա մտածում էր գրքեր տալ և արարելէն լեզուով, մահմետական Արեւելքին:

Ահա այս Վենետիկի մէջ, 1512-ին, մի զեղեցիկ օր, որ տարաբախտաբար անյայտ է մնացել, այդ հարիւրաւոր սպարանների մէկից լոյս աշխարհ է գալիս հայերէն լեզուով մի հաս գիրք: Նրա անունն է Պարզատումարը. Փողովորդի գործածութեան համար մի Օրացոյց է: Արեւելքի հին բազմաշարշար ազգը իր յատուկ ինքնուրոյն գրքերով այսպիսով գալիս է, տպագրութեան պատմութեան այս վաղ առաջտեան, բազմելու գերմանացու, ֆրանսիացու, իտալացու, անգլիացու և այլ եւրոպացիների կողքին:

Սա հրաշքի պէս մի բան էր:

Եւ սււմ ենք պարտական այդ հրաշքը:

Տարաբախտաբար յայտնի չէ: Տպագրութեան ըսկիզբը այսպէս է համարեա ըստը ազգերի մէջ: Անուններ չէին յիշուում, նոյն իսկ աշխատում էին թագոցնել թէ գրքը տպագրուած են, որովհետեւ նոր արուեստը զեռ ժողովրդականացած չէր և զեռ ձեռագիր գրքերի հմայքն էր տիրում:

Այսքանը կայ միայն, որ հետեւեալ տարին, 1513-ին, նոյն Վենետիկում, նոյն առեւտրով և նոյն տպարանական նշանով տպուեցին էլի չորս հաս հայերէն գրքեր և գրանցից մէկի յիշատակարանում ասուած է թէ գործը կատարուել է «մեղապարտ Յակոբի» ձեռքով: Ո՞վ է

այդ Յակոբը—չը գիտենք: Արդեօք Վենետիկի մէջ ապրող հայերից մէկը: Եւ ի՞նչ է նրա արածը: Արդեօք Վենետիկի տպարանատէրերից մէկն էր թէ լոկ հայերէն տառերի նմուշներ է հայթայթել վենետիկցի մի տպարանատիրոջ:

• Իւրաքանչիւր ազգ առանձին պարծանքով է յիշատակում իր առաջին տպագրիչին: Մեզ, հայերիս, միայն այս մի հատիկ անյայտ անունն է ժառանգութիւն մնացել—«Մեղապարտ Յակոբ»² որ և ստում է. «Ովոր կարդայք մեզաց թողութիւն խնդրեցէք Աստուծոյ»: Հարկաւոր էլ չէ թողութիւն խնդրելը, երբ մի ամբողջ ժողովուրդ երախտապարտ է նրան:

• Նա դրեց հայ տպագրութեան սկիզբը, թէ ճշման գծուար գործ էր այդ նորութիւնը, կիմանանք հէնց նրանից, որ 1513 թուականից յետոյ երկարատև լուծութիւն է իջնում հայ տպագրութեան վրայ: Հայերէն գիրք մէկ էլ ապւում է, դարձեալ նոյն Վենետիկում, 52 տարուց յետոյ, 1565-ին: Ճիշտ է, կայ մի տեղեկութիւն, որ թոյլ է տալիս ենթադրելու թէ այդ թուականից առաջ էլ եղել է հայերէն տպագրութիւն, բայց մանրամասն տեղեկութիւն չը կայ այդ մասին:

Այս անգամ մենք արդէն շատ բան գիտենք այն մարդու մասին, որ 1565-ին տպագրեց «Սաղմոս»: Դա Արզար զպիր անունով հայն էր, թիւրքիայի Քոքատ քաղաքից: Ժամանակի կաթողիկոսը, Միքայէլ, չը կարողանալով այլ ևս դիմանալ պարսկական հարստահարութիւններին, թողեց էջմիածինը և զնաց իր հայրենի Քոքատ քաղաքը, ուր ժողով կազմեց և նրա համաձայնութեամբ ուղարկեց Արզարին և նրա որդի Սուլթանշահին Հոռոմ, որպէս զի խնդրէ պապին ազատել քրիստոնեայ հայերին ժամեղականների տիրապետութիւնից: Արզարը կաթողիկոսի խնդրագիրը տարաւ Հոռոմ,

բայց պատկից ստացաւ առաջարկութիւն որ հայոց եկեղեցիին հպատակութի կաթողիկէ եկեղեցոյնու Տառապող քրիստոնեաների այս վերջին յոյսն էլ ջուրն էր ընկնում: Արդարն ու իր որդին Վենետիկում տառեր փորագրել տուին, տպեցին «Սաղմոսը»: 1567 թուին Արգարն արդէն Կ. Պօլսումն է ե այդտեղ է սկսում տպագրութիւններ: Եւ այսպիսով, թիւրքաց մայրաքաղաքը երկրորդ տեղն է, ուր հիմնաւորում է հայ տպարանը:

Սակայն այստեղ էլ սկզբնաւորութիւնը անկայուն էր, օրպակաւ Արգարի գործը շարունակող չեղաւ:

Այնուհետեւ 1584-ին տպում է մի դիրք Հոսում, «Տոմար Գրիգորեան» անունով: Իսկ երեք տարուց յետոյ, 1587-ին, Հայաստանցի մի քահանայ, Յովհաննէս Տէրգնցի, որ իր որդու հետ գնացել էր Եւրոպա, տպագրեց Վենետիկում մի «Սաղմոսարան»:

Վերջացաւ առանկ վեցերորդ դարը, իսկ հայ տպագրութիւնը դեռ չէր դուրս եկել իր սաղմնային դրութիւնից:

1512-ից յետոյ գրեթէ մի դար է անցել և այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում տպուած հայերէն գրքերի թիւն է 9 հատ:

Սա յուսահատական մի դանդաղկոտութիւն էր, եթէ ի նկատի առնենք որ Եւրոպական ազգերի մէջ տպագրութիւնը օրը օրին ընդարձակ չափեր էր ընդունում:

Բ.

Չ Ա Ր Պ Ա Յ Ո Ի Մ

Եւ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել հայերի մէջ: Կեանքն է որ պահանջ է դարձնում դիրն ու գրա-

կանութիւնք: Իսկ հայ կեանքը, ինչպէս տեսանք, այդպիսի պահանջ ստեղծելու պայմաններէց զազուց էր գրկուել:

Հայ տպարանը դադութային ծնունդ էր, գաղութներում էլ նա պիտի սպրէր ու գարգանար, և այսօր էլ դեռ շարունակում է գերազանցօրէն գաղութային հիմնարկութիւն մնալ:

XVI գարում նրա գարգացումը թոյլ է, որովհետև դեռ գաղութներն էլ շատ չէին գարգացել հայոց գրականութեան տեսակէտից: Գաղութները այն ժամանակ դեռ ինքնուրոյն չէին, նրանց գրական կարողութիւնը կախուած էր բուն հայրենիքից, Հայաստանից: Այստեղից, այս գծաբախտ երկրից, պիտի մղում առաջ գար:

Իսկ այսպիսի մի մղում առաջացնելու համար պէտք էր որ Հայաստանը մի անսկիւթ թշուառութեան էլ մատնուի, այնպիսի մի թշուառութեան, որ համարեա մոռացնում էր նախկին բոլոր օղէաները:

XVII գարի սկզբում, ինչպէս յայտնի է, Պարսից Շահ-Աբբաս թագաւորը դատարկեց ամբողջ Արարատեան աշխարհը և նրա հարեան բազմաթիւ գաւառները, քչեց հայ ազգաբնակչութիւնը Պարսկաստան: Թիւրքպարսկական պատերազմների հետեանքն էր այդ աշխարհուէր ձեռնարկութիւնը: Շահ-Աբբասն ուզում էր, օսմանեան յարձակումների իր երկիրը պաշտպանելու համար, գոյացնել երկու պետութիւնների մէջ մի անապատ, մի կատարեալ ամայութիւն: Եւ այդ գերը պիտի կատարէր Հայաստանը:

Եւ նրան յաջողուեց, զոնէ առժամանակ, այդպիսի մի անապատ գարձնել Հայաստանի սիրտը կազմող երկիրները: Քարուքանդ եղաւ ամին ինչ, երկիրը մեռաւ: Բայց այս անսկիւթ խորտակման մէջ մի հանգամանք

Նշանակալարից մ 3 մեջ կայսր մլումն զն անգամաւ ցեղաք

կար, որ մի նոր տեսակի կենսունակութեան սաղմեր էր կրում իր մէջ:

Այդ այն էր, որ Շահ-Աբրաար իր գաղթեցրած ահագին ժողովրդից ընտրեց մի բուռը—Չուղայեցիներին և բնակեցրեց նրանց իր մայրաքաղաքի շրջակայքում, իր հովանու տակ: Վաճառական էր պարսից այդ մեծ բանակալը: Իսկ Աբաքսի քարքարոտ ավինը զետեղուած Զուղան բաղկացած էր հարուստ և վերին աստիճանի եռանդոտ վաճառականներից: Նրանց հետ ընկերացաւ Շահ-Աբրաար, փող էր տալիս, Արևելքի ապրանքները նրանց էր յանձնում որ տանեն ծախեն Եւրոպայում և այնտեղից ապրանքներ բերեն:

Եւ Նոր-Զուղան արագ կերպով դարձաւ մի արտօնուած, հարուստ գաղթականութիւն Պարսկաստանի սրտի մէջ: Նրա կարաւանները պտտում էին Հնդկաստանի և Արևմտեան Եւրոպայի մէջ: Թագաւորի բարեկամութիւնը, թագաւորի շահը պահպանում էր նրան ամեն տեսակ արտօնութիւններով: Իրզուեցին հարըստութիւններ, զիւղաքաղաքը հայակապ ապարանքներով զարդարուեց: Եւ հասկանալի է: XVII դարի մի Ֆրանսիացի ականատես պրում է որ Վենետիկում երկու կամ երեք Ֆրանկով գնած ապրանքը Չուղայեցին ծախում էր իր երկրում 30 կամ 40 Ֆրանկով:

Առևտրական գաղութը դառնում է նշանաւոր կենտրոն, որ խիստ ազգեցութիւն ունի Հայաստանի վրայ: Եւ կենտրոն է դա ոչ միայն իր նիւթական հարստութիւններով: Այդտեղ կենտրոնանում է և մի մտաւոր կեանք: Եւ այդ տեսակ միջավայրի վաճառականը գրասենեակներ և գաղութներ ունի Վենետիկ, Լիվոնոս, Մարսէլ, Լոնդոն, Ամստերդամ քաղաքներում:

XVII դարի առաջին կէտում հայ ապագրութեան գործը համարեա միևնոյն դրութիւնն է ներկայացնում,

ինչ նախընթաց դարում: Հատ-հատ պատահական տը-
պագրութիւններ են լինում Լեւաստանի Լվով քաղա-
քում, Հոսումում, Միլանում, Պարիզում:

Այսպէս է, որովհետեւ երկիրը, հայութեան հայրե-
նիքը մեռած աւերակներ է: Բայց ահա, նոյն այդ ա-
ռաջին յիսնամեակում, աւերակների մէջ սկսւում է վե-
րածնութեան մի փոքրիկ շարժում, որ կամաց-կամաց
մեծանում է: Վանքերի խուցերում սկսւում է նգնա-
ւորութեան մի նոր տեսակ: Դա այն է, որուխտուած-
ները անդադար կարգում են:

Եւ այսպիսի մի զբաղմունք նիշտ որ շատ հար-
կաւոր էր: Հայը մոռացել էր իր գրքերը: Նրանք թա-
փուած էին ազերի ու փոշիների մէջ: Հին գրականու-
թիւնը միանգամայն անհասկանալի էր դարձել: Երկա-
րտակ տանջալից վարժութիւններ էին հարկաւոր, որ-
պէս զի հայը իր վայրենացման շրջանից դուրս գոյ և
գառնայ գոնէ այն, ինչ էր վեր-եօթը դար առաջ—գրա-
գէտ, փոքր ի շատէ ծանօթ հին յունական փիլիսոփա-
յութեան, որ հայերէնի էր վերածուել հինգերորդ և յա-
ջորդ դարերում:

Այս գրական շարժումը, այս փոքրիկ վերածնու-
թիւնը հին գրականութեան զեկավարութեամբ ստեղծեց
երկու նշանաւոր գրական դպրոցներ—մէկը Սիւնիքում,
Տաթևի վանքի մօտ, միւրը Բաղէշում, Ամրգօլուի վան-
քում: Երկու դպրոցներն էլ տուին մի շարք աշակերտ-
ներ, որոնք հանդիսացան եռանդոտ գաղափարական
գործիչներ: Սիւնեաց և Բաղէշի դպրոցները միացան
Նոր-Ջուղայում: Ահա և մի երրորդ դպրոց, որ նախըն-
թացներից աւելի խոշոր դեր կատարեց:

Այդ դերը նախ և առաջ այն էր, որ հայ հոգևո-
րականութիւնը այլ ևս այն աստիճան տգէտ չէր, այն
աստիճան անժանօթ նոյն իսկ հայերէնի տարբա-

կան քերականութեան: Երկար ժամանակներից ի վեր մտապահուած գրականութիւնը նորից ապրելու հնարաւորութիւն էր ստանում, նորից գրքեր գրել սովորեցին հայերի մէջ: Իսպրոցները շատացան, առաջ եկան գործիչներ, որոնք ահագին ջանքեր էին գործ գնում աւերակները վերանորոգելու, վայրենացած բարքերը մեղմացնելու, լուսաւորութիւն տարածելու համար:

Մենք չը պիտի մոռանանք որ այս շարժումը կատարուեալ էր Հայաստանի սէս մի երկրում, դարերով քարուքանդ եղած, դարերով ենթարկուած բարբարոս ազգերի տիրապետութեան: Վերածնութիւնը կատարուեալ էր այն միջոցներով, որոնք Մապիլ էին այդ աւերակ երկրում հին ժամանակներից: Իրսից, լուսաւոր աշխարհից ոչ մի օգնութիւն չէր հասնում այդ վերածնութեան: Այդ պատճառով էլ XVII դարի այդ շարժումը, ինքն ըստ ինքեան մինչանաւոր քան չէր ընդհանուր գրական-կուլտուրական տեսակէտից: Բայց հայ երկրի համար այդ համեստ գաղտփարական գործունէութիւնը շատ մեծ բան էր, ուղղակի մի նոր դարագլուխ էր ցոյց տալիս:

Մի խօսքով դարձեալ Սահակ Մեսրոպեան զօրոցն էր, որ գուրս գալով մոռացութեան գերեզմանից, մի անգամ էլ փրկուեալ էր հային:

Գրական շարժումը, ընականարար, տպարանի մեծ կարևորութիւնը պիտի զգար թէև հայ տպագրութիւնը մինչև այդ չէր տուել հայերին տպագրած գրքերի մի մեծ հարստութիւն, բայց այս մի պատճառ չէր որ նոր փորձեր չը լինէին նրան աւելի զարգացնելու, աւելի արդիւնաւոր դարձնելու համար:

Ասիայի խորքում տառապող ժողովուրդը չէր մոռանում որ Եւրոպայում կայ լուսաւորութեան այդ մեծ գործիքը: Դեռ XVI դարում Կիլիկիայի Ազարիա կա-

Թողիկոսը մարդ ուղարկեց Հոսիմ և թղթով էլ աղաչեց պապին որ մի հայերէն Աստուածաշունչ տպել տայ: XVII-ի սկզբում էջմիածնի Սրապիոն կաթողիկոսը, քաղաքական անասելի թշուառութիւններով շրջապատուած, մտածում էր մարդ ուղարկել Եւրոպա գրքեր տպագրելու համար: Նա չը կարողացաւ իրագործել այդ միտքը և կտակ թողեց որ գոնէ իրանից յետոյ, աւելի նպաստաւոր հանգամանքների մէջ, գլուխ բերուի այդ գործը:

Իրական վերածնութեան գործիչները իհարկէ, անելի լաւ ըմբռնեցին տպարանի նշանակութիւնը: Եւ ա՛նա նրանք ուղարկում են Եւրոպա մի շարք մարդկանց, որոնք եռանդով աշխատում են այնտեղ, կուսում են բազմաթիւ արգելքների դէմ, իրանց տանջանքներով զարգացնում են հայ տպագրական գործը: Իրանք մեր տպագրութեան երախտաշատ վաստակաւորներն են:

Առաջին լուրջ փորձը սկսում է Նոր-Ջուղան: Այդպէս էլ պատշաճում էր նրան իբրև մի հարուստ առևտրական գաղթա վայրի, որ յարաբերութիւններ ունէր Եւրոպայի հետ:

Ջուղայի առաջնորդը Խաչատուր Կեսարացին էր, գրական վերածնութեան ամենատեղաւոր գործիչներից մէկը: Նա Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքը զարծրեց գրական և կրթական մի ծաղկած կենտրոն: Կազմեց այդտեղ ձևագիր գրքերի մի մատենադարան և որոշեց տպարան բաց անել նոյն վանքում: Գործին ձեռնարկեց նա մեծ ոգևորութեամբ: Ամեն ինչ կարելի եղաւ պարաստել ակողմ—թէ տառեր, թէ մատուր Սա մի անօրինակ գործ էր Ասիայում առհասարակ և Գարնկաստանում մանաւանդ:

1640 թուականին այդ տպարանից լոյս տեսաւ «Հարանց Վարք» անունով գիրքը, որի յիշատակարանը մեր տպագրութեան պարծանքը կարող է համարուել:

Տառերը անկանոն էին, տպագրութիւնը կոպիտ, անարուեստ: Բայց Պարսկաստանի խորքում այդ էլ մի հրաշք էր: Մարդիկ մի ամբողջ տպարան էին կազմել, առանց տպարան տեսած լինելու: Երևի ջուղայեցի վաճառականները, Եւրոպայում տեսած լինելով այդ արուեստը, պատմել էին թէ ինչպէս են գրքեր տպում: Եւ Ամենափրկչի վանքում որքան աշխատանք էին թափել այդ հիմնարկութիւնը գլուխ բերելու համար: Յիշատակարանը պատմում է որ աշխատել են ամենքը—հոգևորական և աշխարհական, ծեր ու երիտասարդ, քահանայ ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ: Նոյն իսկ վանքի խոհարարն էլ իր նշանաւոր մասն ունէր այդ միահամուռ, ոգևորուած աշխատանքի մէջ:

Չը նայած այս բոլորին, Յաշատուր վարդապետը համոզուեց որ առանց Եւրոպայի օգնութեան չէ կարելի շարունակել այս գործը: Տառերը չափազանց տրդեղ էին, խոշոր, տպելու արուեստը չէր յաջողում: Ուստի նա 1639-ին ուղարկեց իր օգնականներին մէկին, Յովհաննէս վարդապետին, Բաղիա:

Այստեղ, այս երկրում էր ծաղկած տպագրութեան գործը, այստեղ էին տպուել հայերէն գրքեր և այստեղ կարելի էր դանել հմուտ վարպետներ: Բայց այստեղ ամեն բան հեշտ ձևով բերել չէր կարելի և Յովհաննէս վարդապետը ամբողջ երեք տարի ստիպուած էր մաքրակ հզօր արգելքների դէմ, մինչև որ կարողացաւ Հոտում գանել մի վարպետ, տանել նրան Լիվոնո քաղաքը և այդտեղ պատրաստել առ մի քանի տառերի նոյն իսկ նոտաների մայրեր:

Ամենամեծ արգելքը, որ ծանրանում էր Հայաստանից հեկած տպագրիչների դէմ, կաթուղի հոգևորականութիւնն էր, որ այդ ժամանակ բռնացած էր գրականութեան և տպագրութեան վրայ: Հոտում դեռ

1622-ին կաղմակերպուել էր մի ուժեղ կրօնական հիմնարկութիւն, որի անունն էր «Հաւասար Պրօպագանդա»: Նա աշխարհի բոլոր կողմերում աշխատում էր տարածել կաթոլիկ կրօնը զանազան միջոցներով: Այդ միջոցներից մէկն էր նրա տպարանը, ուր շատ լեզուներով, գրանց թոււմ և հայերէն լեզուով, գրքեր էին տպուում: Պրօպագանդայի համար ի հարկէ, ձեռնառու չէր որ հայերը իրանց եկեղեցական ու կրօնական գրքերը տպէին: Նա ուզում էր որ ինքը լինի այդպիսի գրքեր տպողն ու տարածողը և դա կը լինէր ամենայարմար միջոցը որ կաթոլիկ եկեղեցու զաւանանքները ընդունուին ամեն տեղ:

Այս էր պատճառը որ շատ ազդեցիկ Պրօպագանդան ամեն տեսակ արգելքներ էր ստեղծում «հերետիկոս» հայերի առջև: Քէ որքան մեծ էին այդ արգելքները և Եւրոպա դնացած հայերը ինչ մեծ տանջանքներով էին կարողանում գործ տեսնել, — այս ցոյց է տալիս նոյն Յովհաննէս վարդապետը, ասելով իր յիշատակարանի մէջ թէ ինքը նման էր մի մարդու, որ պատերազմ է մտնում և արիւնով մի բան ստանում:

Այսպիսի դժուարութեամբ նա կարողանում է տառեր պատրաստել և ուղարկել Զուղայ: Տպարանը այստեղ մնում է երկար ժամանակ և հրատարակութիւններ է անում:

1655 թուականին Էջմիածնի կաթողիկոս է դառնում Յակոբ Զուղայեցին, մի շինարար, բարեկարգիչ մարդ, Զուղայի գրական դպրոցի լուսագոյն ներկայացուցիչներից մէկը: Նրա առաջին հոգսերից մէկն է դառնում հայերէն տպագրութիւնը: Եւ այդ նպատակով նա Եւրոպա է ուղարկում Մատթէոս Մարեցի դպրին:

Սա էլ իր քայլերը ուղղում է Իտալիա: Բայց այստեղ կաթոլիկ եկեղերի արգելքներն ու հալածանքները չեն թոյլ տալիս նրան գործ սկսել: Եւ Մարեցին մի

զեղեցիկ միտք է անում, այն է՝ Իտալիայից դուրս օրոնել հայ տպագրութեան համար նպաստաւոր մի միջազայր: Հայ վաճառականների հիմնած առևտրական գաղութներից մէկն էլ զանուամ էր Հոլլանդիայի Ամստերդամ քաղաքում: Այդտեղ գնաց Մարեցին, տպարան հիմնեց, որ, իրաւ, ազատ էր կաթոլիկ կղերի հրակողութիւնից ու հալածանքներից: Բայց մի քանի գրքեր տպելուց յետոյ Մարեցին մեռաւ, իսկ նրա տպարանն անցաւ Աւետիս անունով մի ջուղայեցի վաճառականի: Սա, տեսնելով որ իր գործը չէ գրքեր հրատարակելը, հրաւիրում է Էջմիածնից իր եղբորը, Սսկան վարդապետին գնալ շարունակել Մարեցու սկսածը: Եւ Յակոբ կաթողիկոսը իսկոյն ուղարկում է նրան Եւրոպա:

Այսպիսով հանգէս է գալիս այն մարդը, որ հայերէն տպագրութեան ամենամեծ երախտաւորներից մէկն է:

Սսկան վարդապետը ծնուել էր Ջուղայում, բայց կոչուում էր Երևանցի, անշուշտ այն պատճառով, որ նրա ծնողները երևանցի գաղթականներ էին: Նա էլ պատկանում էր Ջուղայի դպրոցին, բայց բաւական չը համարելով իր ստացած կրթութիւնը, աշակերտեց Էջմիածնում զանուսոյ մի կաթոլիկ միսիօնների, սովորեց լատիներէն: Ուղևորուելով Ամստերդամ, (1662 թ.) նա իր ձեռքն առաւ տպագրութեան գործը և ցոյց տուեց մի արտասովոր հրատարակչական եռանդ: Նրան է պատկանում առաջին անգամ հայերէն Աստուածաշունչ տպագրելու պատիւը:

Բացի գրանից, նա տպագրեց և ուրիշ աչքի ընկնող գրքեր, որոնց մէջ էր ժամանակակից զբոյ Առաքել Դաւրիթեցու ստուար Պատմագրութիւնը: Սակայն յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներով, Սսկան վարդապետը իր տպարանը փոխադրում է նախ Իտալիա (Լի-

վսեմ) և ապա Թրանսիա (Մարսէլ)՝ Այստեղ նրա գործունէութիւնը ենթարկուեւ է կաթալիկ հողերտակա-նութեան հսկողութեան և սկսուեւ են հալածանքներ, դաւեր ու արդիւնքներ, որոնց մանրամասնութիւնները այսօր էլ ցոյց են տալիս թէ հողեկան և նիւթական ինչ տանջանքներ է կրել ձերունի վարդապետը:

Նա իր հետ ունէր հայ աշակերտներ և գործակիցներ, որոնցից կարելի է յիշատակել կարապետ վարդապետին, Սսկանի եղբորորդի Ասննանին և ապահանցի քահանայ Համազասպանին: Վերջինս Սսկանի չար հրեշտակը հանդիսացաւ, մասնութիւններ էր անուծւ Սսկանը այս արդիւնքների մէջ կարողացաւ մի քանի հրատարակութիւններ էլ անել, բայց մշտական հուսերը, ասիացու հալածանքները և մանաւանդ ընկերի ստոր արտքները, մասնութիւնները սպանեցին նրան: Նրա մահից յետոյ գործը շարունակեցին նրա աշակերտներն ու գործակիցները, բայց հալածանքները աւելի եւ սաստկացան, ֆրանսիական կառավարութիւնը չուզեց պաշտպանել գրատպութեան ազատութիւնը, որովհետեւ ամբողջապէս կղերի ազդեցութեան տակ էր դանուծւ:

Հայ տպագրիչների ետանդը սպառուեց ֆրանսիական գատարաններու քարշ գալուց, և վերջը փակուեց Սսկանի մեծագործ տպարանը (1685 թ.):

Բայց գաղտփարը չը մեռաւ: Արդէն կազմուել էր հայ տպագրիչների մի ընտանիք: Նրա անդամներից մէկը պատճառ գարձաւ որ հայ տպագրութիւնը մի նոր, զեղեցիկ շրջանի մէջ մտնէ:

Դա Մատթէոս Վանանդեցին էր, Սսկանի տպարանի գրաշարը: Մարսէլի տպարանի փակուելուց յետոյ նա մեծ ջանքեր արաւ շարունակելու հայերէն հրատարակութիւնները, ընկերութիւն կազմեց, ինքը, ինչ-

պէս բազմամեայ փորձով հմտութիւն ձեռք բերած արհեստաւոր, գործի գլուխ անցաւ Այդ բանուոր մարդը լցուած էր գաղափարական վառ վերարեքրմունքով դէպի հայերէն գիրքը: Ի՜նչ տարի ծառայել էր Ռսկանի տպարանում առանց վարձ առանալու: Եւ այժմ էլ պատրաստ էր նոյն անձնագոհութեամբ շարունակելու գործը, բայց նրա կազմած ընկերութիւնը, որի անդամներն էին մի քանանայ և մի ջուղայեցի վաճառական, քայքայուեց:

Անգործ մնացած Մատթէոսը վերադարձաւ հայրենիք, Գողթան գաւառը, բայց ոչ թէ իր սիրած գործը խաղառ մտանալու համար: Գողթան գաւառի առաջնորդն էր նրա մօտիկ ազգական Քովմա եպիսկոպոս Նուրիջանեանը: Մատթէոսը նրան համոզեց թողնել առաջնորդութիւնը, գնալ Եւրոպա՝ մի նոր Ռսկան վարդապետ դասնալու համար: Այդ նրան լիովին աջողուեց: Քովմա եպիսկոպոսը ուղարկեց նրան Ամստերդամ պատրաստութիւններ տեսնելու համար: Ինքն էլ շուտով ճանապարհուեց նոյն քաղաքը, տանելով իր հետ իր երկու եղբորորդիներին, Ղուկասին և Միքայէլին, որոնք ուսում էին ստացել Հռոմում և ծանօթ էին եւրոպական գիտութեան և լեզուներին:

Սկսուեց Ամստերդամի տպագրական երկրորդ շրջանը, որ աւելի բեղմնաւոր էր և գրական տեսակէտից աւելի գնահատելի, քան Ռսկանի շրջանը:

Հայ տպագրիչներին այս անգամ չեն անհանգստացնում նիւթական և բարոյական զրկանքները և նրանք Ռսկանի կրած տանջանքներին անծանօթ են մնում: Նուրիջանեան ընտանիքը, Քովմա եպիսկոպոսի զեկավարութեամբ և Մատթէոսի եռանդուն գործակցութեամբ, հաստատում է մի շատ բարեկարգ, տառերով հարուստ տպարան, որ և բազմաթիւ հրատա-

XVIII Գ Ա Ր

Հայկական սոցազրութեան զարգացումը այս դարում աւելի մեծ զարկ է ստանում, բնդունելով մշտական, հաստատուն երևոյթի կերպարանը: Այլ ես չեն գերակշռում պատահական հատուկորը հրատարակութիւնները այս կամ այն քաղաքում: Կազմուում են սոցազրական կենտրոններ, որոնք միամտամանակ և գրական կենտրոններ են: Այնպէս որ մենք կարող ենք թողնել մասնաւոր երևոյթները և տեսնել զլրաւոր կենտրոնները:

1

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

Հրատարակութիւնների քանակի և որակի կողմից առաջնութիւնը պատկանում է զարծնալ Բաալիային և յատկապէս Վենետիկին:

Այստեղ գործում են խաւրական սոցարաններ, որոնք ունէին հայերէն տաւեր: Այս սոցարաններին էին դիմում հայ հրատարակիչները, որոնք և յատուկ այդ նպատակով ճանապարհորդում էին Վենետիկ: Թարգմանական և ինքնուրոյն հրատարակութիւնները, դասագան տեսակ բովանդակութիւններով, բազմաթիւ են: սպում են խաշոր հասարակներ: Զեւնարկողները մասնաւոր անհատներ են, որոնք գլուխ են բերում իրանց հրատարակութիւնները վաճառական հայերի առում նպաստներով:

1713 թուականին Վենետիկը շրջապատող փոքրիկ կղզիներից մէկի վրայ, որ հին ժամանակներից կրում

էր Ս. Ղազար անունը, հաստատուեց հայ կաթողիկէ վարդապետներէ մի միաբանութիւն, որի հիմնադիրն էր Մխիթար Սերաստացին և որ հէնց այդ անունով էլ կոչուեց Մխիթարեան Միաբանութիւն, նա կազմուել էր Կ. Պօլսում 1701 թուին գլխաւորապէս քարոզչական նպատակով, ինչպէս էին միւս կաթողիկէ վանական միաբանութիւնները: Հալածանքների և այլ աննպատակ հանդամանքների պատճառով տեղափոխուելով Վենետիկ, նորակազմ միաբանութիւնը այստեղ քարոզչական միջոցներին աւելացրեց և գրականութիւնը, որ գնալով աւելի և աւելի զարգացաւ, բոնեց առաջնակարգ տեղ, յետ մղելով, երկրորդական դարձնելով քարոզչութեան միւս միջոցները, այն է՝ մխիթաներութիւնը և զպրոցական գործունէութիւնը:

Միաբանութիւնը հետզհետէ դարձաւ գրական մի հիմնարկութիւն, հրատարակչական շայն նախաձեռնութեամբ և մի կաթողիկէ վանքին ներելի գիտնականութեան շահերով:

Երկար ժամանակ նա իր գրքերը տպագրում էր Վենետիկի իտալական տպարաններում: Ընքը Մխիթար արքան ձեռնարկեց մի քանի խոշոր հրատարակութիւնների: Այսպէս նրա մեծագիր պատկերազարդ «Աստուածաշունչը», բայց մանաւանդ նրա կազմած «Հայկազեան» մեծ բառարանը, որի մէջ առաջին անգամ հաւաքում էին հայ լեզուի հարստութիւնները:

Մխիթարի մահից յետոյ գրական գործունէութիւնը ս. Ղազարի կղզում շարունակուեց աւելի մեծ եռանդով: Մխիթարեանները գտնում էին գրական մեկենասներ, որոնց առատ օժանդակութիւններով տպագրում էին իրանց ինքնուրոյն և թարգմանական աշխատութիւնները: Հայոց լեզուի ուսումնասիրութիւնը հասաւ բարձր աստիճանի և շնորհիւ գլխաւորապէս այդ

հանգամանքի՝ Մխիթարեանները ձեռք բերին ամբողջ հայութեան աչքում առաջնակարգ հեղինակութիւն:

Մինչև XVIII դարի վերջերը լոյս տեսած Մխիթարեան հրատարակութիւնների մէջ ամենանշանաւորն է Չամչեանի «Հայոց Պատմութիւնը», բաղկացած երեք խոշոր հատորներից, որոնք մի ամբողջ դարազուիկ կազմեցին մեր գրականութեան և բարոյական վերածնութեան մէջ: Մխիթարեան գրականութեան ազդեցութիւնը ահագին էր ամբողջ հայութեան վրայ: Կարելի է ասել որ XVIII դարի երկրորդ կէսից մեր ամբողջ գրականութիւնը մանուս է մի երկարատև շրջանի մէջ, որ պէտք է անուանել «Մխիթարեան Գար»:

Ահա ինչ էր անուս հայ տպարանը՝ հայ հայրենիքից այնքան հեռու մի տեղ, ինչպիսին է Վենետիկը: Նա արհամարում էր տարածութիւնները և տիրապետում էր մտքերի վրայ: Եւ Մխիթարեանները, չաւրմրոնելով իրանց ահագին հեղինակութեան և տիրապետութեան գազանիքը, գնեցին Ամստերդամում Թովմա Վանանդեցու տառերը ու իրանց կզգում բաց արին իրանց սեփական տպարանը:

Վենետիկի այս եռանդուն գործունէութեան գիմաց շատ աննշան էր Հռոմի Պրոպագանդայի տպարանի գործունէութիւնը, որ արտայայտուում էր միակողմանի նեղ կրօնական հրատարակութիւնների մէջ:

2

Ա Ի Ս Տ Ր Ի Ա

1774-ին ս. Ղազար կզգում ներքին խռովութիւններ սկսուեցին և Մխիթարեան վարդապետներից մի քանիսը ոստիկանութեան ձեռքով հեռացուեցին Վենե-

տիկից, Նրանք կանգ առան Տրիեստ քաղաքում, ուր կար հայ վաճառականների մի փոքրիկ գաղութ: Այդտեղ վանք շինեցին, աւստրիական Մարիա-Թերեզա կայսրուհուց ստացան մի շարք արտօնութիւններ, որոնցից մէկն էր տպարան պահելը:

Անշատուած Միտիթարեանները Տրիեստի իրանց տպարանում սկսում են գրական մրցակցութիւն ս. Ղազարի հետ: Բայց Նրանք ազգատ էին և սակաւաթիւ, ուստի կարողացան փոքր քանակութեամբ հրատարակութիւններ անել:

3

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

Բաղէշից գրական զպրոցի աշակերտներից էր Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը, որի մամանակ (1715—1741) Կ. Պոլսում վերանորոգուեց տպագրութիւնը և բաւականաչափ առաջադիմութիւն արաւ, որ այնուհետեւ էլ կանգ չստաւ: Գործում էին մի քանի տպարաններ, որոնք մինչև XVIII դարի վերջը սուրին բազմաթիւ հրատարակութիւններ, շատերը խոշոր, բազմածախս:

Կ. Պոլիս դուրս՝ Չմիւսնիայի հայ գաղութն է, որ տպագրութեան հիմք է դնում, բայց դեռ առանձին աշքի ընկնող զերչէ կատարում հրատարակչական գործի մէջ:

4

Հ Ն Դ Կ Ա Ս Ս Ա Ն

Նոր-Ջուզան միշտ արտօնուած ապահով գրութեան մէջ չը Սոաց, Շահ-Աբրաամի մասնագնները կեղե-

բում էին վաճառականներին, իսկ XVIII դարի առաջին քառորդում այդ հաշակաւոր աւետարական գաղութը ահագին աւերանքների մատնուեց աւղանների արշաւանքի ժամանակ: Ազգատապալ. Զուգան, նրա խիզախ վաճառականներից շատերը անցան Հնդկաստան, ուր գաղութներ հաստատեցին զանազան կողմերում և սկսեցին հարստանալ:

Այդտեղ էլ, այդքան հեռաւոր մի տեղ, ջուգայեցի վաճառականները շարունակեցին առաջնակարգ դեր խաղալ հայ կեանքի մէջ: Նրանք օգնում էին իրանց հեռաւոր հայրենիքին և միաժամանակ իրանց մէջ էլ զարգացնում էին կրթական-կուլտուրական հիմնարկութիւնները:

1770 թուականին այդ վաճառականներից մէկը, Յակոբ Շահամիրեան, Մազրաս քաղաքում բաց է անում ապարան և հրատարակում է մի քանի ինքնուրոյն հեղինակութիւններ, որոնք մեր դրականութեան պատմութեան մէջ մի բոլորովին նոր երևոյթ են կազմում:

Շահամիրեանի ապարանի փակուելուց յետոյ Մազրասի հայ քահանայ Յարութիւն Շմաւոնեանը 1789-ին հիմնում է նոր ապարան, որ պահպանում է իր գոյութիւնը մինչև XIX դարի քսանական թուականները: Շմաւոնեանի կատարած բոլոր գործերից ամենանշանաւորն այն է, որ նա առաջին հայերէն պարբերական հրատարակութեան, այն է՝ «Ազգարար» ամսագրի հիմնադիրն ու խմբագիրը հանդիսացաւ (1794):

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Իր սկզբնաւորութիւնից ի վեր հայկական սպա-
գրութիւնը ոչ մի փորձ չէր արել հայ հայրենիքում
հաստատուելու: Պատճառները բացառեցինք վերեւում:

Բայց ահա XVIII դարի երկրորդ կէտում տեղի է
ունենում այդպիսի մի փորձ: 1763 թուին էջմիածնում
կաթողիկոս դարձաւ Սիմէօն Երեանցին, մի շատ գոր-
ծունեայ հոգևորական, որ բազմատեսակ բարեկարգու-
թիւններ մտցրեց էջմիածնի կառավարութեան մէջ:

Սիմէօնը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց և
սպազբախան գործի վրայ: Հնդկահայ վաճառականնե-
րի արւած գումարներով նա էջմիածնում հիմնեց ոչ
միայն սպարան, այլ որ աւելի դարմանալին է, նաև
թղթի գործարան, որի համար նա յատուկ վարպեա-
ներ բերել տուեց Եւրոպայից:

Անկասկած, Սիմէօնը, ձեռնարկելով այդ երկու
նշանաւոր հիմնարկութիւններին, նպատակ ունէր նաև
դիմադրել կաթողիկ Մխիթարեանների գրական խիստ
ազդեցութեան: Սակայն էջմիածինը թէ քաղաքական
հանգամանքների և թէ իր կրթական պատրաստութեան
շնորհիւ այնպիսի մի միջավայր չէր, որ կարողանար
այդպիսի մի մրցութիւն առաջ տանել: Թղթի գործա-
րանը երկար գոյութիւն չունեցաւ: Իսկ սպարանը թէ
Սիմէօնի և թէ նրա յաջորդ Ղուկաս կաթողիկոսի օրով
կարողացաւ մի քանի հրատարակութիւններ անել, ո-
րոնց մէջ փոքր ի շատէ աչքի ընկնողը Սիմէօնի շա-
րադրութիւններն են:

Ռ ՈՒ Ս Ա Ս Տ Ա Ն

Նոյն Սիմէօն կաթողիկոսի ժամանակներից առանձին կարևոր նշանակութիւն է ստանում Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայութիւնը, որի առաջնորդ է նշանակում Սիմէօնը իր աշակերտ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանին:

Ամենահին գաղթականութիւնը Ռուսաստանում Ասարախանի հայութիւնն էր: Նրան XVIII դարում աւելանում են մի շարք նորերը՝ Մողղոկ, Ղզլար, Նոր-Նախիջևան և այլն. հայ գաղութներ են հաստատում և Մոսկուայում ու Պետերբուրգում:

1780-ական թուականների սկզբում, ջուղայեցի մի հայ վաճառական, Գրիգոր Թալդարեան անունով, գնում է Ամստերդամում հայերէն տառեր և տանելով Պետերբուրգ, բաց է անում այստեղ տպարան: Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը ետանդուն աջակցութիւն է ցոյց տալիս նրան և տպարանը հետզհետէ բաց է թողնում մի շարք հրատարակութիւնների: 1789-ին, երբ Թալդարեանը այլևս անկարող է լինում շարունակել իր գործը: Արղութեանը գնում է նրա տպարանը և տեղափոխում է Ս. Մաշ վանքը, որ նա շինել էր Նոր-Նախիջևանի մօտ, բաց անելով այդտեղ և դպրոց:

Արղութեանին էլ ղեկավարում էր նոյն ձգտումը — մրցել Միսիթարեանների դէմ, զարձնելով Ս. Մաշ վանքը մի նոր Ս. Ղազարի կղզի: Բայց այստեղ էլ, իհարկէ չէ յաջողում և չէր էլ յաջողուի մի այդպիսի մրցութիւն: Ս. Մաշ վանքի տպարանը գործում է մինչև 1794 թուականը. հրատարակում է մի շարք գրքեր:

Այնուհետև տպարանը փոխադրուած է Ասարա-

խան: Առաջին տպարանն է նա Աստրախանում, տպագրում է մի քանի հայերէն և ռուսերէն գրքեր և իր գոյութիւնը պահպանում է մինչև XIX դարի քսանական թուականների վերջը:

Դ.

XIX ԵՒ XX ԳԵՐՆԵՐ

Որքան և մեծ էին նախորդ երեք դարերում գործադրուած ֆանքերը, որքան և եռանդոտ ու անձնուրաց էին հայ տպագրիչները, բայց այդ երկար ժամանակամիջոցում տպագրուած գրքերի թիւը, այնուամենայնիւ, մեծ չէր: Ամենաշատը գուցէ մի 600 կտոր: Երեք դարերի գործերով չէր կարելի, ուրեմն, և մի համեստ գրադարան կազմել:

Այդքան գրքերի մեծագոյն մասը վերաբերում է տասնևութերորդ դարին, մանաւանդ նրա երկրորդ կէտին: Հայ տպագրութեան իսկական զարգացումը, հայ գրականութեան իսկական մեծ ծաւալումը XIX դարի զործն է:

Զարգանում է կեանքը, զարգանում են հազարակցութեան միջոցները, շարժումներ են առաջանում հայ ժողովրդի մէջ, և տպագրական մամուլը զործում է տենդային եռանդով: Սակեղծում է իսկական գրականութիւնը: Տպագրական կենտրոնները աւելի ևս բազմանում են, աւելի երկարատև գործունէութիւն են հաստատում: Մինչև մեր օրերը կատարուած վիթխարի գործի մասին զէթ հարեանցի հասկացողութիւն կազմելու համար՝ մեզ մնում է դարձեալ յիշատակել զըլխաւոր կենտրոնները միայն:

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

Դարի սկզբից տաջաւոր, անմրցակից տեղը հայ տպագրութեան մէջ դարձեալ պատկանում է այն քաղաքին, ուր նա սկիզբ էր առել, այսինքն Վենետիկին: Միտիթարեան Միտրանութիւնն է այդ գործի միակ տէրը և նրա տպարանն է, որ դեռ ամբողջապէս կ'աշխատէր, չբազմահատար զրքեր, արդիւնք հսկայական աշխատասիրութեան: Քարգմանականից աւելի ինքնուրոյնն է ամբողջապէս:

Միտիթարեանները, լաւ զգալով որ մենաշնորհը իրանց է պատկանում, աշխատում էին, որքան այս թոյլատրուած կարող է լինել մի կաթոլիկ վանքի, բազմակողմանի դարձնել իրանց հրատարակութիւնները, որպէս զի բաւարարութիւն տուած լինեն կեանքի բոլոր պահանջներին: Վենետիկում է որ հրատարակուել է սկսում երկրորդ հայերէն պարբերականը — «Իրաւակ Բիւզանդեան» անունով: Հրատարակում է երկհատար «Հայկազեան նոր Բառգիրքը», հայ տպագրութեան փառքն ու պարծանքը: Իրականութեան այլ և այլ նիւղերի մէջ — կրօնական, գիտական, դաստիարակչական, զեղարուեստական — հանդէս են դալիս հայ ազգի պատկառանքը զսատակած անուններ — Ինճիճեան, Ազոնց, Գարբրէլեան, Աւզերեան, Քոզմաճան, Բագրատունի, Հիւրմիզ, Ալիշան, Քաջունի և այլն, և այլն: 1843-ից սկսում է «Բազմազէպ» ամսաթիւրթի հրատարակութիւնը, որ շարունակում է մինչև այսօր: Անհնարին է նոյն իսկ մի մտաւոր ազօտ հաշիւ տալ

գրական այն բուրք երևոյթներէ մասին, որ հանդէս է բերել ս. Ղազարի մամուլը մինչև այսօր:

Այսքան մեծագործ մի տպարան արժանապէս գնահատուել է, վարձատրուելով զանազան եւրոպական ցուցահանդէսներում: Մինչև 60-ական թուականները Մխիթարեան տպարանը գործ էր անում միատեսակ, հին անի տառեր: Այնուհետև նա իւրացրեց ուրիշ տեղերում (գլխաւորապէս Պարիզում) պատրաստուած տառերի նորաձևութիւնը: Իսկ վերջին տարիներս նա իր սեփական, շատ հաճելի նորաձևութիւնն է մտցրել տառերի մէջ:

«Մխիթարեան Դարը», այսինքն ս. Ղազարի համատարած գրական ազդեցութիւնը սկսեց թուլանալ 1850 — 1860-ական թուականներից, երբ մեզանում զարգացաւ աշխարհիկ դաստիարակութիւնը, բերելով իր հետ և համապատասխան գրականութեան պահանջ: Ներկայումս ս. Ղազարի վանքը իր անցեալովն է ապրում և արդէն չափազանց համեստ տեղ է բռնում հայ գրականութեան մէջ:

2

Ա Ի Ս Տ Ր Ի Ա

Տրիեստի Մխիթարեան միաբանութիւնը, նապօլէօնի արշաւանքների հետևանքով, ստիպուած եղաւ 1811-ին տեղափոխուել Վիլննա մայրաքաղաքը, տանելով իր հետ իր տպարանը:

Այս տպարանն էլ շատ նշանաւոր դեր է կատարել մեր կեանքի մէջ իր հրատարակութիւններով, որոնք թէև Վենետիկի հրատարակութիւնների չափ բազմաթիւ ու բազմակողմանի չեն, ինչպէս և նրանց պէս շատ տարածուած չեն եղել, բայց ուրիշ ուղղութիւն,

Դեռ դարի սկզբից մենք տեսնում ենք Պարիզի մէջ մի երկար շարք հայերէն հրատարակութիւնների, որոնք տպագրոււմ են զլիսաւորապէս պետական բաղձալիզուեան տպարանում: Աշխատողներն են թէ հայեր և թէ ֆրանսիացի հայագէտներ:

Իսկ 1850-ական թուականներին սկսոււմ է մի ամբողջ եռանդուն շարժում: Այդտեղ, Պարիզում է Մուրադեան վարժարանը, այդտեղ, ֆրանսիական բարձրագոյն դպրոցներում են ուսում ստանում թիւրքահայ երիտասարդները: Մուրադեան վարժարանի ուսուցիչներից երեքը, Մխիթարեան վարդապետներ՝ Սարգիս Թէոդորեան, Գարրիէլ Այվազեան և Ամբրոսիոս Գալֆայեան միաժամանակ հիմք են դնում գրական-հրատարակչական գործունէութեան: Նրանց գործակից է հանդիսանում մի թիւրքահայ, Ճանիկ Արամեանը, տաղանդաւոր, եռանդոտ մի արհեստաւոր (սկզբում դերձակ), որ նուիրոււմ է տպարանական գործին և ցոյց է տալիս նրա մէջ նուրբ ճաշակ, գեղեցկագիտութեան մեծ պաշար:

Արամեանն արդէն փորագրել էր տուել հայերէն նոր տեսակի տառեր զանազան մեծութիւնների: Դրանք ձևով շատ չէին տարբերոււմ տպագրական այն տառերից, որոնք գործածութեան մէջ էին մեզանում սկզբից և եթ... Ֆրանսիական նուրբ և քնքոյշ ճաշակը տուել էր այդ տառերին գեղեցիկ, համաշափ տեսք, բայց որ զլիսաւորն է՝ փոխել գեղեցկացրել էր մեր հին անձուների զլիսատառերը: Ստեղծագործող երևակայութիւնը թիւրքահայ արհեստաւորին և նրա ցուցմունքներով գործող ֆրանսիացի փորագրիչներին թիւղորել էր տառերի մի բազմազանութիւն, որ ամբողջ մի ճոխութիւն էր մտցնում հայ տպագրութեան մէջ:

Այդ բարեկարգութեամբ մի նոր դարագլուխ է

ստեղծուամ մեր տպագրութեան մէջ: Մինչև այդ դո-
յութիւն ունէր տառերի աւանդական մի ձև, որ թէև
արտայայտուամ էր զանազանութիւն ներկայացնող փո-
փոխութիւններ, բայց իր հիմնական ընաւորութեամբ
մի էր և անփոփոխ: Ճանիկ Արամեանի գործունէու-
թիւնը վերջ է դնուամ հնութեան, աւանդականին և
սկսուամ է նորը, ճոխագոյնը: Այդ կողմից նրա պէս
մի ուրիշ մեծ գործիչ չէ ճանաչուամ մեր տպագրութիւնը:

Վերոյիշեալ երեք վարդապետները նոյնպէս նո-
րատեսակ տառեր են գծագրուամ և փորագրել տալիս,
աշխատելով բոլորովին նոր սկզբունք իրականացնել,
այն է՝ տառերը ուղղաձիգ են, ոչ թեքուած, աւելի կո-
լոր ձև ստացած, նմանուելով իրանց գծագրութիւննե-
րով լատինական տառերին: Պարիզեան այս գեղեցիկ
վերանորոգութիւնը ընդ միշտ վճնդուամ է հայ տպա-
րանից գրաշարներին այնքան զժուարութիւններ պատ-
ճառող պոչաւոր տառերը, ծոցաղբերը, կուտուող տա-
ռերը: Այլ ևս հայ տպագրութիւնը եւրոպական ազգե-
րի տպագրութեան աստիճանից ցած չէ: Նա ունի տա-
ռերի մի ճոխ բազմազանութիւն, սկսած ամենափոքրից
(տպարանական լեզուով՝ նօնպարէյլ) մինչև շատ խո-
շորները և ամենքը գեղեցիկ, նուրբ:

Այսօր էլ մեր տպարաններուամ Ճանիկեանի և Ե-
րեք վարդապետների տառերն են տիրապետուամ: Այդ
ժամանակներից յետոյ փորձեր շատ են եղել նոր նոր
ձևեր հնարելու, բայց ոչ ոք չէ կարողացել գերազան-
ցել Պարիզեան ձևերը:

Արամեանի տպարանը Պարիզուամ գործել է 1854
— 1861 թուականները: Եօթը-ութ տարիների ընթաց-
քուամ այգտեղ կենտրոնացած էր մի եւանդուն գործու-
նէութիւն, որ տալիս էր պարբերական հրատարակու-
թիւններ, մեծ ու փոքրիկ զրքեր, որոնք այսօր էլ հայ

տպագրութեան գերազանց գեղեցկութիւնն են ներկայացնում: Գուցէ միայն Վենետիկը կարողացած լինի մրցակից հանդիսանալ այդ տպագրութիւնների վերաբերմամբ, այն էլ այն պատճառով, որ նա ձեռք բերեց Պարիզեան տառերից մի քանի տեսակներ և սկսեց նրանցով տպագրութիւններ անել:

1861 թուին Ճանիկ Արամեանը իր տպարանը տեղափոխեց Մարսէլ, բայց այդտեղ երկար չըմնաց և տարաւ իր ամբողջ գործը Կ. Պօլիս, ուր մինչև իր մահը (1879) և այնուհետև էլ մինչև վերջին ժամանակներս նրա տպարանը առաջինն էր, և նրա տառերը դուրս մղեցին բոլոր ուրիշ տեսակ տառերը: Այսօր ամբողջ Կ. Պօլիսը Արամեան տառեր է (աննշան բացառութեամբ) գործ ածում:

Արամեանից յետոյ Պարիզում տպարան բաց արաւ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը: Նրա հեռանալուց յետոյ դադարում է հայերէն տպագրութիւնը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի մէջ մինչև 1890-ական թուականների կէսը: Այս ժամանակները հայկական աշուղի կոտորածներից փախած հայ մտաւորականներից շատերը հաստատուեցին Պարիզում և վերանորոգեցին հայ տպագրութիւնը, բայց, իհարկէ, ոչ նախկին (Արամեանի ժամանակի) փայլով: Հրատարակեցին ամսագիրներ (Կ. Բասմաջեանի «Բանասէր», Ա. Զօպանեանի «Անահիտ», «Համալսարան» և այլն), գրքեր: Ներկայումս հայերէն հրատարակութիւններով Պարիզում զբաղում է միայն Արշակ Զօպանեանը:

Ֆրանսիայի Մարսէլ քաղաքն էլ, որ իբրև խոշոր առևտրական կենտրոն, նշանաւոր գեր է կատարել հայ վաճառականների համար, իր տեղն ունի նաև XIX

դարի մեր տպագրութեան մէջ, 1885 թուականից այդտեղ հաստատուեց թիւրքահայ յայանի գործիչ և գրող Մկրտիչ Փորթուգալեանը և հիմնեց իր «Արմէնիա» թերթը, որ այսօր էլ գոյութիւն ունի և որ մեր նորագոյն տպամութեան մէջ գրաւում է արժանաւոր տեղ իր կատարած գերով:

4

Թ Ի Ի Բ Ք Ի Ա

XVIII դարում Կ. Պօլսի մէջ բացուած տպարաններից մի երկուսը գործում էին և XIX դարի առաջին տասնամեակներում: Սակայն գրականութիւնը համարեա ոչնչով չէ տարրերում նախընթաց դարի գրականութիւնից՝ մինչև քառասնական թուականները:

Այդ ժամանակից Կ. Պօլսը սկսում է կերպարանափոխուել: Թիւրքական հին բնականութիւնը թուլանում է, ընդունում է եւրոպական մի քանի սկզբունքների կիրառութիւնը: Այդ ժամանակներն էլ (1833—1855) սկիզբ է առնում և առաջանում է Կ. Պօլսի հայոց մամուլը («Էրոյ Գիր», «Ազատարար Բիւզանդեան», «Ազատարեր», «Սուրհանդակ Կ. Պօլսոյ», «Հայաստան», «Մասիս», «Նոյեան Աղանի» և այլն): Վերանորոգութեան պահանջը զգալի է թէ պետական կազմակերպութեան և թէ հասարակական առաջաւոր խաւերի մէջ:

Հայկական կեանքը ետուն շարժումների ասպարէզ է դառնում: Եւրոպական կրթութեան հետ նոր սերունդ է առաջանում: Գրականութիւնը, նոր, աշխարհիկ սկզբունքների վրայ է հաստատուում: Զարգանում է լրագրութիւնը: Հրատարակական խօսքի անհրաժեշտութիւնը զգացուած է այնպիսի մեծ շափերով, ինչպէս

ոչ մի ուրիշ հայաքնակ վայրում: Արիմի պատերազմից յետոյ քաղաքական շարժումները թիւրքիայի մէջ աւելի ընդարձակոււմ են և նոյն իսկ խրախուսուում թիւրք կառավարութեան կողմից: Հայերի մէջ սկսուում է այն մեծ շարժումը, որ ստեղծում է թիւրքահայերի ազգային Սահմանագրութիւնը:

Այս բոլոր հանգամանքները զարձնում են Կ. Պօլիսը մի մեծ և չափազանց կարևոր կենտրոն, որ թէև հայութեան համար մի զաղթավայր է, բայց կենտրոնացնում է իր մէջ ամբողջ թիւրքահայութեան միաքնու կուլտուրական-քաղաքական շահերը: Այն դիրքին համեմատ էլ տպագրութիւնը գնալով ընդարձակ չափեր է ընդունում: Կայ մի ժամանակ, և այս 60-ական և 70-ական թուականների շրջանն է, երբ Կ. Պօլիս հետ մրցել է կարող հայաքնակ և ոչ մի վայր, մանաւանդ պարբերական մամուլի կողմից:

Քաղաքական շարժումները զարգացնում են հայրենասիրութեան զազափարը, հասցնելով նրան ամենարձր աստիճանի, ազգամոլութեան: Բանաստեղծութիւնը համարեա միայն այս շեշտերով է ապրում, եթէ չը հաշուենք Պէշիկթաշլիանի և Գուրեանի քնարերգութիւնները, թատերագրութիւնն ու վիպագրութիւնը թոյլ են, չեն տալիս աչքի ընկնող գործեր:

Իրանց գործունէութեամբ անուն ստացած տպարաններ են Արապեան, Միւհենտիսեան, Արամեան (որ, ինչպէս տեսանք, մի ամբողջ յեղափոխութիւն է մըրցնում մեր տպագրական գործի մէջ), Քաֆաֆեան, Քիւրքանեան, Պօյաճեան:

Ութսունական թուականներից զրական շարժումն ընդունում է նոր ուղղութիւն: Առաջանում է և զարգանում իրապաշտ դպրոցը վիպագրութեան մէջ (Արփիարեան, Զոհրապ, Հրանդ, Բաշալեան, Կամսարական),

1830-ական թուականներին վերջերում այդտեղ հաստատուած ամերիկացի բողոքական միախօներները բաց են անում տպարան, սկսում են հրատարակել «Նոսմարան Պիտանի Գիտելեաց» անունով պարբերական հանդէսը աշխարհարար լեզուով: Հանդէսը մի քանի տարի գոյութիւն պահպանեց: Բայց միախօներները այնուհետեւ էլ շարունակեցին իրանց գրական գործունէութիւնը և հրատարակեցին կրօնական բարոյագիտական գրուածքների մի մեծ բազմութիւն, համարեա բացառապէս թարգմանական:

Զմիւռնիայի հայ մտաւորականութիւնը խմբուած էր տեղային Մեսրոպեան վարժարանի շուրջը: Նա էլ սկսում է գործել և 1840 թուականից սկսում է հրատարակել «Արշալոյս Արարատեան» թերթը (խմբագիր Ղուկաս Պալապարեան), որին վիճակուած էր մի բացառիկ դեր կատարել մեր մամուլի պատմութեան մէջ: Զը նայած իր փոքր դիրքին, նա, հրատարակուելով շարաթը մի անգամ, ազդեցիկ դեր ստացաւ իրեն շուրջ և լուստեղեակ հրատարակութիւն, որ տեղեկութիւններ էր տալիս ամեն տեղ ցրուած հայերի և մասնաւորապէս Հնդկաստանի հայերի կեանքից: Լրագիրը հրատարակուեց և իր խմբագրի մահից յետոյ էլ, մինչև 1886 թուականը:

1860-ական թուականներին շարժումները մեծ ոգևորութիւն են առաջացնում և Զմիւռնիայի փոքրաթիւ հայ գաղութի մէջ, Հրատարակուած են մի շարք պարբերականներ, որոնց մէջ երիտասարդ գրողները մեծ աշխոյժով քարոզում են առաջադիմութիւն, եւրոպականութիւն:

Բայց Զմիւռնիայի գրական շարժման սիրտը Տէտէեան վաճառական եղբայրների հիմնած տպարանն էր: Տէտէեանները հանդիսացան տպարանատէր-հրա-

տարակիչներ՝ եւրոպական մտքով, միակ օրինակը հայերի մէջ, որ այլևս չը կրկնուեց մինչև այսօր:

Նրանք սկսեցին մեծածախս, բազմաճատոր հրատարակութիւններ, համարեա բացառապէս թարգմանութիւններ եւրոպական վիպագրութեան (գլխաւորապէս, իհարկէ, Ֆրանսիականի) այն ժամանակուայ գլուխ գործոցներէ: Այս կողմից զարմանալի մեծ է այդ նշանաւոր հրատարակիչների կատարած դերը մեր գրականութեան պատմութեան մէջ: Տէտէեան հրատարակութիւնները մեծ տարածում ստացան, ընթերցանութեան սէրը զարգացրին, գրական-գեղարուեստական ճաշակ ստեղծեցին և այսօր էլ մեր գրադարանների մէջ իրանց պատկառելի տեղն ունեն: Եթէ Կ. Պօլիսը մրցակից չունէր իր պարբերական մամուլի և գրականութեան ոչ-գեղարուեստական ճիւղին վերաբերուող հրատարակութիւններով, Զմիւռնիան էլ, շնորհիւ Տէտէեանների, բոլորովին անմրցակից էր ընթերցանութեան գրքերի, վէպերի կողմից:

Եւ որ զարմանալին է, այսքան մեծ գործ կատարած տպարանը, արհեստի տեսակէտից, բաւական խեղճ բան էր: Տպագրութիւններ կատարում էր ձեռքի մամուլի միջոցով, աղքատ էր տառերի կողմից, խեղճ ու անարուեստ էր:

Զմիւռնիայի գրական շրջանը տուել է այնպիսի հմուտ թարգմանիչներ, ինչպէս են Զիլինկարեան, Նուպարեան, Մամուրեան: Վերջինս միայն շնորհալի թարգմանիչ չէր, այլ և տաղանդաւոր հրատարակախօս և տաճասարակ վերին աստիճանի քրեղմաւոր գրական գործիչ: Մեր պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղ է բռնում նրա «Արևիկան Մամուլ» ամսագիրը, որ հիմնուեց 1872-ին և շարունակուեց մինչև 1909 թուականը: Մամուրեանը տպարանատէր էլ էր:

Այսրան սքանչելագործ էր տպարանը: Գրականութիւն ստեղծում էր նոյն իսկ այնպիսի խուլ անկիւններում, ուր մինչև նրա երևան գալը մահուան լուսութիւն էր տիրում:

Քառասնական թուականներին տպարան է բացուած և Երուսաղէմի հայոց վանքում: Նա հրատարակում է գլխաւորապէս եկեղեցական և կրօնական գրքեր և լաւ անուն է հանում այդ ասպարէզում:

Գրական գործունէութիւնը աւելի եռանդուն բնաւորութիւն ստանում է Նսայի պատրիարքի ժամանակ (1864—1885), 1869-ից Միաբանութիւնը սկսեց հրատարակել իր ամսագիրը՝ «Միօն» անունով, որ 7 տարի շարունակուեց: Հրատարակութիւնները կրօնական բովանդակութեամբ էին, բայց նրանցից շատերը լուրջ ձեռնարկութիւններ են: Տպարանական գործին պատիւ բերող հրատարակութիւն է «Համարարբառը»:

Ներկայումս տպագրութիւնը Երուսաղէմում միանգամայն ընկած է:

Գրական մի վանք էլ Կ. Պոլսի մօտերում է գրանւում—Արմաշ: Վախճանական թուականների երկրորդ կէսից այդտեղ սկսում են հրատարակել «Յոյս» անունով ամսագիրը, բուական հետաքրքրական բովանդակութեամբ. նրա մէջ տպւած թարգմանական մի քանի վէպեր լոյս են տեսնում առանձին հրատարակութեամբ:

1908 թուականի յեղափոխութիւնը հնարաւորութիւն տուեց որ թիւրքահայ գաւառը իր ձայնն ունենայ երկրի ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ: Եւ այսպիսի իրաւունք ստացած մի ժողովուրդ ամենից

առաջ, իհարկէ, տպագրական մամուլի կարիք պիտի
զգար: Հետզհետէ Էրզրումը, Խարքերդը, Վանը, Մար-
զուանը, Նիկոմիդիան հայ տպարաններ ունեցան, ու-
րոնք և գործում են մինչև այսօր: Բնորոշ հանգամանք
է որ այդ տեղերում լոյս են տեսնում միմիայն պար-
բերական հրատարակութիւններ *) և գրականութիւն,
լայն մտքով, դեռ գոյութիւն չունի Քիւրքաց Հայաս-
տանում:

Պատճառը, իհարկէ, գրական ոյժերի պակասու-
թիւնն է: Մինչդեռ պարբերական հրատարակութեան
համար բաւական է մի քանի մարդկանց գործակցու-
թիւնը: Այդ փոքրիկ պահանջին բաւարարութիւն տուող
գաւառական տպարաններն էլ, մեծագոյն մասամբ,
խեղճ բաներ են:

5

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ս Տ Ա Ն

XIX դարի սկզբում, քացի Աստրախանի տպարա-
նից, որ չէր էլ գործում, հայերէն տպարան կար և
Պետերբուրգում: Նա պատկանում էր սարկաւազ Յով-
հաննիսեանին և տպագրեց, ի միջի այլոց, Բրիտանա-
կան Ընկերութեան ծախսով, «Աստուածաշունչ», «Ա-
ւետարան» և այլն: Քսանական թուականների վերջնե-
րից այդ տպարանը անցնում է Լազարեան շեմարա-
նին և տեղագիտւում է Մոսկվա:

Այնուհետև հայերէն տպագրութիւններ Պետեր-

*) Յիշատակենք դրանցից մի քանիսը. Էրզրում—«Յառաջ»,
Տրապիզոն.—«Գոմաս» և «Բժիշկ», Պարբերդ՝ «Եփրատ», Մար-
զուան—«Հայկունի», Նիկոմիդիա—«Քիւթանիա», Վան—«Վան-
տուս» և «Աշխատանք», Ամասիա—«Ամասիա»,

բուրգում տեսնում ենք յիսնական թուականներին: Նրանք հրատարակում են Եանասոն գերմանացու տպարանից: Այդ թուականներին է որ Ռաֆայէլ Պատկանեանը (Գամառ-Քաթիպայ) սկսում է վերին աստիճանի եռանդուն հրատարակչական գործունէութիւն: Ինքը լինելով ազգատ ուսանող, կարողանում է, ահազին դժուարութիւններով, ոչ միայն առաջ տանել իր հրատարակութիւնները, այլ և ձեռք բերել Եանասոնի տառերը և բաց անել սեփական տպարան, որ 60-ական թուականների առաջին կէտում բազմաթիւ հրատարակութիւններ է անում, զրանց մէջ և առաջին հայերէն լրագիրը Պետերբուրգում («Հիւսիս»):

Միաժամանակ Գիտութիւնների Ակադեմիան էլ իր բազմալեզուեան տպարանում բաց է անում հայկական մի ազգատ բաժին, բաղկացած համարեա միայն երկու տեսակ հնաձև և տղեզ տառերից, որոնք այսօր էլ դեռ պահպանում են իրանց գոյութիւնը:

Ակադեմիայի տպարանի հայերէն բաժինը համարեա բացառապէս նուիրուած էր և է այժմ համալսարանի արևելեան ֆակուլտետում գործող հայագէտների (Բերոյեան, Քերովիչ Պատկանեան, Մառ, Աղոնց և ուրիշները) և տպագրած ունի մեծ թուով հայագիտական աշխատութիւններ:

Ք. Պատկանեանին, իբրև հրատարակիչ, յաջորդում է Միքայէլ Միանսարեանը, որ գնում է հայերէն տառեր և զրանցով մի շարք տպագրութիւններ է անում տեղական ուրև տպարաններում: Ութսունական թուականներին հայերէն բաժինն ունի Սկոբոխողովի տպարանը, ապա բացում է «Պուշկինեան» հայ տպարանը:

Սրանք են այն գործարանները, ուր կենտրոնացաւ Պետերբուրգի հայ փոքրիկ զաղութի գրական գոր-

ծունէութիւնը XIX դարի սկզբից մինչև մեր օրերը: Ադ գրականութիւնը, սակայն, մի աննշան բան չէ, այլ շատ պատուաւոր տեղ է բռնում մեր նորագոյն կեանքի պատմութեան մէջ: Նա բազմակողմանի է և ժամանակին մեծ ազդեցութիւն է թողել հայկական կեանքի վրայ, ծառայելով նրա վերածնութեան:

Մի կողմ թողնելով դրքերը, մենք կը յիշատակենք այստեղ Ս. Գուլամիրեանի «Արաքս» պատկերազարդ հանդէսը, որ թէև երկար չը շարունակուեց և շատ դժբեր չը տուեց, բայց այսօր էլ մնում է մի հատիկը մեզանում իր արտաքինով և բովանդակութեամբ:

Ներկայումս գրական գործունէութիւնը Պետերբուրգում խլացած է:

Պետերբուրգից աւելի նշանաւոր է հայերի տպագրական գործունէութիւնը Ռուսաստանի միւս մայրաքաղաքում, Մոսկովայում:

Այստեղ էլ, դարի սկզբում, Լազարեան ձեմարանի տպարանից առաջ, հայերէն տառեր պահում էր և տպագրութիւններ անում էր Աւգուստ Սեմինի տպարանը, որից տառերը յետոյ անցան Վօլդեմար Գօթիէ ֆրանսիացի տպարանատիրոջը (որ և յայտնի գրավաճառ): Մինչև 1850-ական թուականների երկրորդ կէսը թէ Լազարեան ձեմարանի և թէ Գօթիէի տպարանները հրատարակում էին ոչ միայն Մոսկովայում ապրող հայերի աշխատութիւնները, այլ և դրսից, ուրիշ քաղաքներից ուղարկուածները: Հրատարակութիւններ անում էր և Լազարեան ձեմարանը, գլխաւորապէս դասագրքեր իր աշակերտների համար:

Բայց հետզհետէ Լազարեան ձեմարանի տպարանը խլացրեց միւս տպարանի գործունէութիւնը և իր մէջ կենտրոնացրեց բոլոր հայերէն տպագրութիւնները:

ցոյց տալ հայագիտական մի քանի հրատարակութիւններով: Ենթադրուած այնտեղ հրատարակուած է «Մարտ» անունով մի երկշարթաթիւերթի Իսկ տեղական հայ ուսանողութիւնը տարին մի անգամ հրատարակուած է «Գարուն» անունով մի ժողովածու գրական բովանդակութեամբ*):

Ղրիմի ափին մի փոքրիկ քաղաք կայ, Թէոդոսիա անունով, որ այսօր էլ Ռուսաստանի գաւառական անըրշան անկիւնների ընդհանուր գրութիւնից դուրս համարուելու ոչ մի արժանաւորութիւն չունի: Բայց մեր գրականութեան պատմութեան մէջ՝ այդ քաղաքը շատ բնորոշ նշանակութիւն ունեցող մի դեր է կատարել, ցոյց տալով թէ ինչպէս է տպարանը նոյն իսկ այդպիսի մի աննշան վայրում գրականութիւն ստեղծուած:

Գարբիէլ վարդապետ Այվազեանը, հեռանալով Պարիզից, ուր, ինչպէս տեսանք, գործում էր Մխիթարեան Միաբանութիւնից հեռացած վարդապետների հետ, բաց արաւ Թէոդոսիայում Խալիբեան դպրոցը, որ այսօր այնքան իր դատարարակազմական գործով չէ յայտնի, որքան իր տպարանով: Դա Պարիզի նշանաւոր տպարանի մի մասն էր, տեղափոխուած Ռուսաստան և սկսեց գործել 1860 թուականից, դարձնելով մինչև այդ անյայտ ու աննշան Թէոդոսիան մի Պարիզ, ի հարկէ, միմիայն հայ տպագրութեան տեսակէտից:

«Մասեաց Ազաւնի» ամսագիրը Պարիզից տեղափոխուեց Խալիբեան դպրոցի տպարանը: Բացի գրա-

* Մոսկովայի գրականութեան մէջ անուն հանել են, բացի յիշուածներից, Ս. Շահ-Աղիզ, Յ. Յովհաննիսեան, Ա. Մատուրեան, Վ. Տէրեան, Քուչակ-Յովհաննիսեան, Կ. Կուսիկեան և այլն:

Նա բերել տուեց արագատիպ մեքենաներ, Վիլնյայի Մխիթարեան տպարանի մայրերը և մաքուր, ճաշակաւոր հրատարակութիւններ էր անու՛մ: Գա մայրաքաղաքին վայել մի բարեկարգ տպարան էր և նրա ձուլարանը վիլնյանական տառեր էր մատակարարում Ռուսաստանու՛մ գործող միւս տպարաններին: Այդ տառերից առան Միանսարեանը, Քիֆլիսի, Շուշու տպարանները: Երբ Լազարեան ձեմարանի տպարանը ծախուեց, հայերէն տառերի մայրերն անցան Օստոն Հերբէլի գերմանացի ձուլարանատիրոջ, որ մասամբ բարեփոխեց տառերը, ինքն էլ աւելացրեց նոր տեսակի տառեր ու դարձաւ ռուսահայ տպարաններին տառեր մատակարարող:

Լազարեան ձեմարանի տպարանից յետոյ Մոսկվայի հայերէն հրատարակութիւնները կատարու՛մ էին տեղային օտար տպարաններու՛մ (օր. Կուզրեալցիվայի, Գաղցուկի): Ձուլարանատէր Հերբէլին էլ ունէր տպարան, որտեղից շատ հայերէն հրատարակութիւններ լոյս հանեցին: 90-ական թուականներից հայերէն հրատարակութիւնների կենտրոնավայր են դառնում Բարխուդարեանի, ապա և Աւետիքեանի տպարանները, որոնք գոյութիւն ունին և այժմ:

Յայտնի է թէ Մոսկվան որքան կարևոր դեր է կատարել մեր գրականութեան պատմութեան մէջ: Լազարեան ձեմարանը չէր հիմնարկութեան սկզբի ժամանակներից մինչև եօթանասունական թուականները ռուսահայոց մտաւոր առաջնակարգ կենտրոններից մէկն էր, եթէ ոչ միակը: Նրա գլխաւոր հոգան էր հայերէնագիրութիւնը: Այդ ասպարէզու՛մ աշխատել են Սալւանթեան, Էմին, Մսերեան, Խալաթեան, որոնց գործերն էլ զանազան ժամանակ հրատարակուել են Մոսկվայում:

Նայն Ճեմարանի մէջ խմբուած հայ մտաւորականներն էին, որ հիմնեցին պարբերական մամուլը Այստեղ էին գործում Ստեփանոս Նազարեանը և Նալբանդեանը իրանց «Հրախօսափայլով», որ սկսուեց 1858-ին և շարունակուեց մինչև 1864 թ., մի ամբողջ փայլուն շերտ մտցնելով մեր կեանքի մէջ: «Հրախօսափայլի» շրջանը Մոսկվայի զաղութի ազգեցութեան ամենափայլուն ժամանակն էր: Վերազգրութիւնը, բանաստեղծութիւնը, թատերադրութիւնը, միացած ազգու հրագրականախօսութեան հետ, այնպիսի հեղինակութիւն տուին Մոսկվայի հայ գործիչներին, որ թուում էր թէ՛ հայոց նոր գրականութիւնը ընդ միշտ իր համար անշարժ բնակութեան վայր ընտրել է Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքը:

Բայց «Հրախօսափայլից», Մոսկվայում հրատարակուեցին «Ճոսքաղ» ամսագիրը, առաջինի հակոսեանն, «Համբաւարեք Ռուսիոյ» թերթը:

Սակայն այս բոլոր հրատարակութիւններից 60-ական թուականների երկրորդ կէտում մնացել էր միայն յիշողութիւն: Մոսկվայի զաղութը ինքն իրան լութեան դատապարտեց մինչև եօթանասնական թուականների վերջերը, երբ հայոց հարցի յարուցած հասարակական եռանդուն շարժումը արձագանգ տուեց և այնտեղ, առաջ բերելով վերանորոգուած «Փարոս Հայաստանի» դատկերադարդ պարբերական հրատարակութիւնը (Զ. Մսերեանի), մի զեղեցիկ ապագրական գործ: Տասը տարի անցած՝ հրատարակուել սկսում է «Հանդէս Գրականական և Պատմական» ժողովածուն, տարին երկու գիրք, որ շարունակուում է մի քանի տարի:

Վերջին տարիներս Մոսկվայի գրական գործունէութիւնը հազիւ հազ կարողանում էր իր զոյութիւնը

ցոյց տալ հայագիտական մի քանի հրատարակութիւններով: Ներկայումս այնտեղ հրատարակում է «Մարտ» անունով մի երկշաբաթաթերթ: Իսկ տեղական հայ ուսանողութիւնը տարին մի անգամ հրատարակում է «Գարուն» անունով մի ժողովածու գրական բովանդակութեամբ*):

Ղրիմի ափին մի փոքրիկ քաղաք կայ, Թէոդոսիա անունով, որ այսօր էլ Ռուսաստանի գաւառական աննըշան անկիւնների ընդհանուր դրութիւնից դուրս համարուելու ոչ մի արժանաւորութիւն չունի: Բայց մեր գրականութեան պատմութեան մէջ՝ այդ քաղաքը շատ բնորոշ նշանակութիւն ունեցող մի դեր է կատարել, ցոյց տալով թէ ինչպէս է տպարանը նոյն իսկ այդպիսի մի աննշան վայրում գրականութիւն ստեղծում:

Գարբիէլ վարդապետ Այվազեանը, հեռանալով Պարիզից, ուր, ինչպէս տեսանք, գործում էր Միխիթարեան Միարանութիւնից հեռացած վարդապետների հետ, բաց արաւ Թէոդոսիայում Խալիբեան դպրոցը, որ այսօր այնքան իր դաստիարակչական գործով չէ յայտնի, որքան իր տպարանով: Դա Պարիզի նշանաւոր տպարանի մի մասն էր, տեղափոխուած Ռուսաստան և սկսեց գործել 1860 թուականից, զարձնելով մինչև այդ անյայտ ու աննշան Թէոդոսիան մի Պարիզ, ի հարկէ, միմիայն հայ տպագրութեան տեսակէտից:

«Մասեաց Ազանի» ամսագիրը Պարիզից տեղափոխուեց Խալիբեան դպրոցի տպարանը: Բացի գրա-

*) Մոսկվայի գրականութեան մէջ անուն հանել են, բացի յիշուածներից, Ս. Շահ-Ազիզ, Յ. Յովհաննիսեան, Ա. Մատուրեան, Վ. Տէրեան, Քուչակ-Յովհաննիսեան, Կ. Կուսիկեան և այլն:

նից, տպարանը վաթսուներկան թուականների ընթացքում անդադար հրատարակութիւններ էր անում, տալով դասազրբեր, կրօնական-բարոյագիտական տեսարակներ, պատմական աշխատութիւններ, օրացոյցներ, զեղարուեստական գրականութիւն:

Տպարանի ամենամագլկած գրութիւնը այն ժամանակն էր, երբ Այվազեան վարդապետն ապրում էր Թէոդոսիայում և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ էր: Ծաղկած գրութիւն ասելով, միայն հրատարակուած գրքերի քանակութիւնը չը պէտք է հասկանալ, այլ գլխաւորապէս տպագրական արուեստը: Այս կողմից Թէոդոսիայի տպարանը, կարելի է ասել, մինչև այսօր էլ հաւասար մրցակից չէ ունեցել ուսսահայերի մէջ: Նորածն պարիզեան տոների ճոխութիւն, հաշակաւոր, մաքուր տպագրութիւն ահա ինչն է որ այսօր վկայում է թէ մեր տպագրութիւնը որքան յետ է մնացել այն ժամանակից:

Թէոդոսիայի տպարանի միջոցով Ռուսաստան մտաւ Ճանիկ Արամեանի, Գալֆայիան և Այվազեան վարդապետների ջանքերով հատարուած տպագրական մեծ վերանորոգութիւնը, որ, սակայն, ուսսահայերի մէջ այնքան մեծ ընդունելութիւն չը գտաւ, ինչպէս թիւրքահայերի մէջ:

Այվազեանի Թէոդոսիայից հեռանալուց յետոյ էլ Թալիբեան տպարանը հրատարակութիւններ էր անում, բայց արդէն ոչ առաջուայ շուքով: Ի միջի այլոց, այդտեղ էր տպոււմ «Դատարարակ» զարոնցական թերթը:

1873—1874 թուականներին փակուեց զարոնը, նրա հետ և զեղեցիկ տպարանը, որի տառերի մայրերը ցրուեցին այս ու այն կողմ:

— 15 —

Այս տպարանի գրաշարներից մէկը, Տէր-Աբրահամեան, տպարան բաց արաւ Ռոստոմով քաղաքում, հայերէն գրքեր տպեց, բայց արդէն թէոզոսիայի տառերից ոչ մէկն էլ չունէր:

1890-ական թուականներին Նոր-Մախիթեանում երևան եկաւ Չամիճեանի և Քերչեանի (ապա Աւագեանի) տպարանը որ զորժ էր ամուսնացած թէոզոսիայի տառերը, բայց արդէն սաստիկ մաշուած գրութեան մէջ, Նոյն այս քաղաքում տպագրական գործունէութիւն առաջացաւ 1900-ական թուականներին: Գոյութիւն ըստացաւ Նոյն իսկ պարբերական մամուլ («Մեր Չայնը», այժմ՝ «Լոյս» շաբաթաթերթ):

Թիֆլիսը թէև 1801 թուականից էր մտել ուստաց տիրապետութեան տակ, բայց մօտ քառօրդ դար ոչ մի տպարանական գործունէութիւն չունէր իր մէջ:

Ներաէս Աշտարակեցին բաց արաւ իր դպրոցը Թիֆլիսում 1824 թուին: Վաղուց նա մտադրուած էր Վենետիկի Մխիթարեան վանքի նման մի գրական հիմնարկութիւն ստեղծել Հայաստանում: Այս միտքը նա երազում էր իրագործել իր դպրոցի միջոցով, դարձնելով նրան գրական մի կենտրոն: Հարկաւոր էր ունենալ տպարան: Նրա բարեկամ և գործակից Քէոզդ Արծրունին, Արտաշայում ճանապարհորդելիս, գնում է Ամստերդամում հայերէն տառերի մայրեր (Յոշտարեանի տառերի տեսակից) և նուիրում է Ներսիսեան դպրոցին:

Դա առաջին մասնաւոր տպարանն էր Թիֆլիսում: Զը նայած իր ազգատութեան, չը նայած արուեստի խեղճ գրութեան, Ներսիսեան դպրոցի տպարանը մի նշանաւոր երևոյթ էր Կովկասի մայրաքաղաքում: Մին-

մեծ նաշակաւորութիւն — այս յատկութիւններով էր որ
 Էնֆիաճեանի տպարանը շուտով բոլորովին խլացրեց
 Ներսիսեանի տպարանը և իր ձեռքն առաւ հա-
 մարեա ըստը հայերէն տպագրութիւնները: Այս տի-
 բապետող դիրքը նա պահեց իր ձեռքում համարեա
 մինչև 1880-ական թուականները: Թէև մինչև այդ էլ
 նոր տպարաններ բացուեցին և մրցակից հանդիսացան,
 բայց Էնֆիաճեանի ոյժը իր ձուլարանն էր, որ տա-
 րեր էր մատակարարում և միւս տպարաններին*):

Նոյն վաթսուներկան թուականներին Էնֆիաճեա-
 նի մօտ էին տպւում «Վաճառական» թերթը. «Հայ-
 կական Աշխարհ» ամսագիրն էլ յաճախ նրան էր դի-
 մում: Փոխաբայի դիւանատան տպարանը այդ ժա-
 մանակ հայերէն տառեր առաւ (Մոսկւայի), տպւում էր
 «Գարուն» ամսագիրը և հայերէն զրքեր:

Կէս դարի ընթացքում Թիֆլիսը նուաճել է կեն-
 արոնի դիրքը ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ և ամբողջ
 Ռուսաստանի հայութեան վերաբերմամբ: Պետերբուր-
 գի, Մոսկւայի, Թէոդոսիայի գրական ազդեցութեան
 շրջաններն անցել են, տեղի տալով Թիֆլիսին, որ մը-
 տաւոր կենարոնի մենաշնորհն ունի, ազգւում է, ղեկա-
 վարում է զլիսուորապէս իր տպագրական գործունէու-
 թեան միջոցով: Արևելեան հայութեան համար նա նոյ-
 նըն է, ինչ Կ. Պօլիսը՝ արևմտեան հայութեան հա-
 մար, նոյնպէս մի հայաշատ գաղութ, որից զաւանդե-
 րը ստանում են ամեն ինչ — և ղեկավարող հրապա-
 րակախօսութիւն, և՛ ղեղարուեստական գրականու-
 թիւն, և՛ զասագիրք ու գիտութիւն:

*) Էնֆիաճեանի տպարանը յետոյ անցաւ Ռաֆինեանին և
 այսօր էլ գոյութիւն ունի, բայց ձուլարանը բոլորովին խափա-
 նուած է:

նից, տպարանը վաթսուներկան թուականների ընթացքում անդադար հրատարակութիւններ էր անում, տալով դասագրքեր, կրօնական-բարոյագիտական տետրակներ, պատմական աշխատութիւններ, օրացոյցներ, գեղարուեստական գրականութիւն:

Տպարանի ամենամեղեկած գրութիւնը այն ժամանակն էր, երբ Այվազեան վարդապետն ապրում էր Թէոդոսիայում և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ էր: Ծագեալ գրութիւն ստեղծով, միայն հրատարակուած գրքերի քանակութիւնը չը պէտք է հասկանալ, այլ գլխաւորապէս տպագրական արուեստը: Այս կողմից Թէոդոսիայի տպարանը, կարելի է ստել, մինչև այսօր էլ հաւասար մրցակից չէ ունեցել ուսասհայերի մէջ: Նորածն պարիզեան տառերի ճոխութիւն, ճաշակաւոր, մաքուր տպագրութիւն ահա ինչն է որ այսօր վկայում է թէ մեր տպագրութիւնը սրբան յետ է Յնացել այն ժամանակից:

Թէոդոսիայի տպարանի միջոցով Ռուսաստան մտաւ Ճանիկ Արամեանի, Գալֆայիան և Այվազեան վարդապետների ջանքերով կատարուած տպագրական մեծ վերանորոգութիւնը, որ, սակայն, ուսասհայերի մէջ այնքան մեծ ընդունելութիւն չը գտաւ, ինչպէս թիւրքահայերի մէջ:

Այվազեանի Թէոդոսիայից հեռանալուց յետոյ էլ Խալիբեան տպարանը հրատարակութիւններ էր անում, բայց արդէն ոչ առաջուայ շուքով: Ի միջի այլոց, այդտեղ էր տպւում «Դաստիարակ» դպրոցական թերթը:

1873—1874 թուականներին փակուեց դպրոցը, նրա հետ և գեղեցիկ տպարանը, որի տառերի մայրերը ցրուեցին այս ու այն կողմ:

Այս տպարանի գրաշարներից մէկը, Տէր-Աբրահամեան, տպարան բաց արաւ Ռուստով քաղաքում, հայերէն գրքեր տպեց, բայց արդէն Քէոզոսիայի տառերից ոչ մէկն էլ չունէր:

1890-ական թուականներին Սոր-Սախիջնամուս երեան եկաւ Չամիլեանի և Քերլեանի (տպա Աւագեանի) տպարանը որ գործ էր անում Քէոզոսիայի տառերը, բայց արդէն սաստիկ մաշուած դրութեան մէջ: Նոյն այս քաղաքում տպագրական գործունէութիւն առաջացաւ 1900-ական թուականներին: Գոյութիւն ըստացաւ նոյն իսկ պարբերական մամուլ («Մեր Չայնը», այժմ «Լոյս» շաբաթաթերթ):

Թիֆլիսը թէև 1801 թուականից էր մտել ռուսաց տիրապետութեան տակ, բայց մօտ քառորդ դար ոչ մի տպարանական գործունէութիւն չունէր իր մէջ:

Ներսէս Աշտարակեցին բաց արաւ իր դպրոցը Թիֆլիսում 1824 թուին: Վաղուց նա մտադրուած էր վեհնատիկի Մխիթարեան վանքի նման մի գրական հիմնարկութիւն ստեղծել Հայաստանում: Այս միտքը նա երազում էր իրագործել իր դպրոցի միջոցով, դարձնելով նրան գրական մի կենտրոն: Հարկաւոր էր ունենալ տպարան: Նրա բարեկամ և գործակից Գէորգ Արծրունին, Սերոպայում ճանապարհորդելիս, գնում է Ամասերդամում հայերէն տառերի մայրեր (Յոշտարեանի տառերի տեսակից) և նուիրում է Ներսիսեան դպրոցին:

Դա առաջին մասնաւոր տպարանն էր Թիֆլիսում: Չը նայած իր ազքատութեան, չը նայած արուեստի խեղճ դրութեան, Ներսիսեան դպրոցի տպարանը մի նշանաւոր երևոյթ էր Կովկասի մայրաքաղաքում: Մին-

չև 1860-ական թուականները նա միակ տեղն էր, որ տպուում էին հայերէն գրքեր^{*)}։

Այստեղ էին տպուում «Կովկաս» և «Մեղու Հայաստանի» լրագիրները (առաջինը՝ 1844 — 1846, երկրորդը՝ 1858-ից)։ Այս տպարանի տառերով էր որ տպուում էր Գարրիէլ քահ. Պատկանեանի «Արարատ» ամսագիրը (1850—1851)։ Նոյն այս տպարանն էր, որ 1858-ին տպագրեց Յաչատուր Աբովեանցի «Վէրք Հայաստանի»-ն։

Սակայն նոյն յիսուսական թուականների վերջում հայ տպագրութեան գործը Թիֆլիսում նշանաւոր առաջադիմութեան է հասնում։ Երկու ընկերներ, Գարրիէլ Մելքումեան և Համբարձում Էնֆիաճեան, բաց են անում տպարան։ Առաջինը շուտով թողնում է գործը, որ և Ֆուս է Էնֆիաճեանին։ Սա թէ տպարանատէր է, թէ հրատարակիչ, 1860-ից հրատարակուում է «Կուսնկ Հայոց Աշխարհին», իսկ 1862-ից իր ձեռքն է անում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի հրատարակութիւնը։

Էնֆիաճեանի տպարանը նշանաւոր ծառայութիւն մատուցեց ուսանայոց տպագրական գործին նրանով, որ նա գործածութեան մէջ մտցրեց Պարիզի նորանէ հայերէն տառերից շատերը, իսկ Վիէննայի տառերից մի տեսակը, որ գործ էր ամուում գրքերի համար, բարեփոխեց, հեռացնելով նրանց ազեղ հին զլխագրերը և յարմարեցնելով նրանց Պարիզեան զլխագրերը։

Ստացուեց մի ինքնուրոյն տպարանական գործ, որ կարելի է անւանել Թիֆլիսի տիպ. Աչքի ընկնող մաքուր տպագրութիւն, անցեալի համեմատութեամբ

*) Այդ միջոցին բացուեց և Արզանեան եղբայրների տպարանը, բայց աչքի ընկնող գեր չը կատարեց և երկար էլ կեանք չունեցաւ։

մեծ նաշակաւորութիւն — այս յատկութիւններով էր որ Էնֆիաճեանի տպարանը շուտով բոլորովին խլացրեց Ներսիսեան զպրոցի տպարանը և իր ձեռքն առաւ համարեա բոլոր հայերէն տպագրութիւնները: Այս տիրապետող դիրքը նա պահեց իր ձեռքում համարեա մինչև 1880-ական թուականները: Թէև մինչև այդ էլ նոր տպարաններ բացուեցին և մրցակից հանդիսացան, բայց Էնֆիաճեանի ոյժը իր ձուլարանն էր, որ տառեր էր մատակարարում և միւս տպարաններին*):

Նոյն վաթսուներկան թուականներին Էնֆիաճեանի մօտ էին տպուում «Վաճառական» թերթը. «Հայկական Աշխարհ» ամսագիրն էլ յաճախ նրան էր դիմում: Փոխարքայի դիւանատան տպարանը այդ ժամանակ հայերէն տառեր առաւ (Մոսկւայի), տպում էր «Գարուն» ամսագիրը և հայերէն զրքեր:

Կէս դարի ընթացքում Թիֆլիսը նուաճել է կենտրոնի դիրքը ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ և ամբողջ Ռուսաստանի հայութեան վերաբերմամբ: Պետերբուրգի, Մոսկւայի, Թէոդոսիայի գրական ազդեցութեան շրջաններն անցել են, տեղի տալով Թիֆլիսին, որ մըտաւոր կենտրոնի մենաշնորհն ունի, ազդում է, ղեկավարում է գլխաւորապէս իր տպագրական գործունէութեան միջոցով: Արևելիան հայութեան համար նա նոյնըն է, ինչ Կ. Պոլիսը՝ արևմտեան հայութեան համար, նոյնպէս մի հայաշատ գաղութ, որից զաւանդները ստանում են ամեն ինչ — և՛ ղեկավարող հրապարակախօսութիւն, և՛ գեղարուեստական գրականութիւն, և՛ դասագիրք ու գիտութիւն:

*) Էնֆիաճեանի տպարանը յետոյ անցաւ Ռատինեանին և այսօր էլ գոյութիւն ունի, բայց ձուլարանը բոլորովին խափանուած է:

Սօթանասնական թուականներից հայ մատուցականութիւնը թիֆլիսում աւելի ևս ազդեցիկ դիրք է ստանում: Աւելանում են նոր պարբերական հրատարակութիւններ («Մշակ», «Փորձ», «Մանկավարժական թերթ», յետոյ և «Արձագոյնք», «Նոր-Գար», «Վարժարան», «Աղբիւր», «Տարազ», «Մուրճ», «Լուսայ», «Արշալոյս», «Ազգազրական Հանդէս»): Գրա համեմատ զարգանում է տպարանական զործունէութիւնը և հայերէն հրատարակութիւններով յայտնի են դառնում Յ. Մարտիրոսեանի, Վարդանեանի, Շարաձէի, Վրաց Հրատարակչական Ընկերութեան, «Արօր», Մ. Մարտիրոսեանի տպարանները:

Հայերէն տառերի հոգսը իր վրայ է վերցրել գերմանացի Մադէրի ձուլարանը, որ բազմաթիւ փորձեր է անում նոր, ամենայարմար և պեղեցիկ ձևեր տալու մեր տառերին, բայց յաջողութիւն չէ ունենում և պարիզեան ձևերը մնում են դարձեալ անզերազանցելի:

XIX դարի վերջում թիֆլիսը միակ տեղն է, ուր զործում է հայ միացը աչքի ընկնող եռանդով: Թիւրքիայում տիրող քաղաքական անհանդուրժելի կացութիւնը առաջնութիւն է տալիս թիֆլիսին նաև թիւրքահայերի վերաբերմամբ: Ռուսահայ գաւառներում համարեա բոլորովին դադարել է և այն մասնակի գրքական տպագրական զործունէութիւնը, որ երբեմն երբեմն երևան էր գալիս այնտեղ:

Թէև Ռուսաստանում էլ տպագրական պայմանները տասնևակ տարիներից ի վեր նպաստաւոր չէին, բայց թիֆլիսը միանգամից իր ձեռք բերած բարձր հեղինակութիւնն է վայելում, այդտեղ են գնում այն բոլոր մարդիկ, որոնք իրանց մէջ գրական կոչում են զգում: Այդտեղ են գնահատուում, հոչակ ստանում

գրական տաղանդները^{*)}։ Այդտեղ են կազմոււմ գրական հոսանքներ, քաղաքական ու հասարակական գոյափարներ զուեւարուժներ, կուսակցութիւններ։ Մի խօսքով՝ այնտեղ է լիակատար կերպով արտայայտոււմ հայկական կեանքը տպագրութեան միջոցով։

Ռուսական յեղափոխութիւնը (1905 թուականից) աճողին տպագրութիւն է անոււմ մեր տպագրութեան վրայ։ Մամուլի ազատութիւնը հրատարակ է նետոււմ պարբերական հրատարակութիւնների մի մեծ առատութիւն։ Թերթերը քննոււմ և անյայտանոււմ են սուեկի արագութեամբ։ Տպարանները (եղածների վրայ պէտք է աեւլացնել «Հերմէս», Ադանեանի և այլ շատերը) հազիւ կարողանոււմ են բաւարարութիւն տալ պահանջին։ Առաջանոււմ է և արբապետութեան իրաւունք է ստանոււմ քաղաքական գրականութիւնը, որ նոյն իսկ դուրս է մղոււմ մինչև այդ եղած գրականութիւնը։

Բայց նոյն քաղաքական շարժումը տպագրութեան համար դաներ է բաց անոււմ և գաւառներոււմ։ Հայ տպագրութիւնը սկսոււմ է կամաց կամաց տարածուել և գաւառական հայութեան մէջ։

Ներկայոււմ անցել է այդ եռանդուն շարժումների ժամանակը և հայ տպագրութիւնը արդէն այն-

^{*)} Հրատարակութեան տպարէզոււմ զործողներից յայտնի անուն են ստանոււմ Մարկոս Աղաբէկեան, Խորէն Մանփանէ, Պետրոս Սիմեոնեան, Գրիգոր Արծրունի, Արզար Եսփանճեան, Սեպանդար Սեպանդարեան, Աեւախր Արաբեանեան, Կեան Մարգանեան, Խաժակ, Խաչատուր Մալումեան, Ալէքսանդր, Քալանթար, Եղիշէ Քոփչեան և այլն։ գեղարուեստական գրականութեան տպարէզոււմ—Պերն Պոսշեան, Ղազարոս Աղայեան, Բաֆֆի, Երզնանդազի, Մուրադան, Եսփանճեան Քուժանեան, Աեւախր Ահարոնեան, Ղրթանէս Փափազեան, Ա. Իսահակեան, Ասրպետ, Կարճաւ և այլն։

պիտի գրութեան մէջ է, որ նախանձով պիտի յիշէ նախկին շրջանները:

Թիֆլիզից դուրս իր տպագրական գործունէութեամբ աչքի ընկնող դիրք պատկանում է Էջմիածնի վանքին:

Մինչև Գէորդ IV-ի կաթողիկոսութիւնը, այսինքն մինչև 60-ական թուականների վերջերը, Էջմիածնում կար մի հին տպարան, որ երբեմն հրատարակութիւններ էր անում անճաշակ տառերով, տպագրում էր գլխաւորապէս եկեղեցական գրքեր:

Գէորգը իր առաջին գործերից մէկը զարձրեց այդ տպարանի վերանորոգութիւնը և 1868-ից սկսեց հրատարակել «Արարատ» ամսագիրը, որ գոյութիւն ունի և այսօր: Տպարանը նուէր ստացաւ Մոսկվայից մամուլ և տառեր (Վիէննական ձևի): Բացի դրանից, նրան անցան և Պալիրեան տպարանի մայրերից շատերը, որոնք միջոց էին տալիս նրան տառերի հնարուոր քաղմագանութիւն ցուցադրել:

Տպագրական և ձուլարանական մեքենաներ արպարանը ձեռք բերեց Մակար և Մկրտիչ կաթողիկոսների ժամանակ: Սակայն, չը նայած այս բոլորին, Էջմիածինը չը դարձաւ այնպիսի մի վայր, ուր տպագրական արուեստի մասին կարելի լինէր ասել թէ զարգացել է: Նրա հրատարակութիւնները ոչ առանձին ճաշակի ու հոգացողութեան, ոչ առաջադիմութեան նշաններ են ցոյց տալիս: Թէոդոսիայի գեղեցիկ մայրերը վաղուց մոռացութեան են մատնուել և Էջմիածնի ձուլարանը, որ կարող էր տառեր մատակարարել ուրիշ տպարաններին, ինքն է ուրիշներից տառեր առնում:

Այս վանական տպարանի կատարած դերը մեր գրականութեան մէջ բաւական աչքի ընկնող է, մանաւանդ հայագիտութեան ասպարէզում: Տպուել են մեր հին մատենագրական շատ յիշատակարաններ, բանասիրական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ: Աշխատողները եղել են մեծագոյն մասամբ վանքում ապրողները — միաբանութեան անդամները և Գէորգեան ձեմարանի ուսուցիչները*):

Առանձնապէս պէտք է յիշատակել որ 1870-ական թուականներին Վահան վարդապետ Բաստամեանը վանքի տառերով տպարան բաց արաւ Գայիանէի վանքում և հրատարակում էր այդտեղ «Գարոց» մանկավարժական ամսագիրը:

Ներկայումս տպագրական գործունէութեան համարեա միակ նշան մնացել է «Արարատի» հրատարակութիւնը:

Թիֆլիսից քիչ յետոյ, XIX դարի երեսնական թուականների սկզբում, տպարանական գործ սկսում է և Շուշի քաղաքում: Այդտեղ հաստատուած գերմանացի քողոքական միսիօներները Մոսկվայում գնած տառերով բաց են անում տպարան, նկատի ունենալով, իհարկէ, կրօնական-քարոզչական նպատակներ միայն: Նրանց հրատարակութիւնները համարեա բացառապէս աշխարհարար լիզուով էին:

Երբ միսիօներները հեռացում են Շուշուց, նրանց տպարանը գնում է Ղարաբաղի առաջնորդ Բաղդասար

*) Միաբաններից՝ Գալուստ Տէր Մկրտչեան, Մեսրոպ և Կարապետ եպիսկոպոսներ. Գարեգին, Երուանդ վարդապետներ, ձեմարանի ուսուցիչներից Կ. Կոստանեան, Մանուկ Աբեղեան, Ստեփան Գանայեան, Ն. Քարամեան, Յ. Մանանդեան:

միտրոպօլիտը՝ հոգևոր վարչութեան անունով: Եւ արպարանը անգործ չէ մնում գրական տեսակէտից: Հրատարակում է գլխաւորապէս եկեղեցական գրքեր. աչքի է ընկնում Յովսէփ վարդապետ Արցախեցու հայերէն բառարանը:

1860-ական թուականներին տպարանը Մոսկվայից ստանում է նուէր նոր տառեր (Վիէննական ձևի), Այդ միջոցին թեմական դպրոցի ուսուցչական խումբը կազմուած էր այն ժամանակուայ երիտասարդութեան մի քանի յայտնի ներկայացուցիչներից, որոնց շնորհիւ տպարանը տալիս է մի քանի նշանակելի հրատարակութիւններ: Բայց գլխաւորապէս նրա գործն է լինում եկեղեցական գրքերի և կրօնական դասագրքերի հրատարակութիւնը:

Եօթնասունական թուականներին տպարանն արդէն քայքայուած դրութեան մէջ էր և Խորէն վարդապետ Ստեփանէն հաղիւ կարողանում է այդտեղ իր «Հայկական Աշխարհ» ամսագրի մի քանի համարները տպել:

Յաջորդ տասնամեակի սկզբում Շուշու երիտասարդութիւնը ցոյց է տալիս գրական և հրատարակչական աչքի ընկնող գործունէութիւն, որ կենտրոնացած է Մահաեսի Յակոբեանի նորարաց տպարանում: Այնուհետև հոգևոր վարչութեան տպարանն է վերարացւում, աւելանում են Տէր Սահակեանի, Բարաջանեանի մասնաւոր տպարանները:

Ներկայումս այնտեղ հրատարակում է «Ղարաբաղ» թերթը:

Մեր գրականութեան պատմութիւնը յատուկ տեղ կը տայ Շուշու գրական գործունէութեան:

Հին նշանաւոր քաղաք է Շամախին: Յիսուսական թուականներին նա նահանգական քաղաք էր և այդ ժամանակ այնտեղ էլ տեսնում ենք հայ տպարան (Մոսկվայի Գոթիէի տառերով)—Աթա Գրիգորեանի տպարանը, ուր 1856-ին տպուել է Արցախեցի Մովսէս Զոհրաբեանի բանաստեղծութիւնների երկհատոր ժողովածուն՝ «Պարսոյ ժամք» վերնագրով (այդտեղ կայ Շիլլերի «Շիլլեանեան Կալանաւոր»-ի թարգմանութիւն): Այդ տպարանը յետոյ անցնում է Մինաս Տառլլիջեանին, որ տպագրում է եկեղեցական գրքեր:

Երկրաշարժի պատճառով Շամախին վերածւում է գաւառական փոքրիկ քաղաքի: Նրա փոխարէն սկսում է աճել Բաղուն: Այստեղ կազմուած հայ գաղթականութիւնը 1864-ին հիմնում է Մարդասիրական Ընկերութիւնը, որ 1872-ին բաց է անում տպարան (Էնֆիանեանի տառերով) և մի շարք աչքի ընկնող նրատարակութիւններ է անում (ի միջի այլոց Սահփանէի «Հայկական Աշխարհը»):

Արդիւնաբերական կեանքի արագ և հսկայական զարգացումը մեծ քայլերով առաջ է տանում և տպարանական գործը: Առաջնակարգ տպարաններ են Ղառաբեանի, Տէր-Յովհաննիսեանի տպարանները: Սակայն առանձնապէս աչքի ընկնող գրական գործունէութիւն Բաղում չէ նկատուում, չը նայած որ արդիւնաբերութիւնը այդտեղ կենարոնացնում է քաղգմաթիւ հայ ինտելիգենցիա, այլ և այլ տեսակի ձեռնարկութիւններ, գրամական խոշոր միջոցներ: 1890-ական թուականներին բացւում է այդտեղ «Արօր» տպարանը, որ աշխատում է հայերէն գրականութիւնը կենդանացնել: Սակայն աւելի ուշադրութեան արժանին այն է, որ նա

տառեր է բերել տալիս Կ. Պօլսից (Արամեանի մայրերից) և գրա շնորհիւ պարբերական տառերի մի քանի տեսակներն էլ գործածութեան մէջ են մտնում սուսահայ տպարաններում:

Ռուսական յեղափոխութեան ժամանակներին փոքր ինչ կենդանութիւն նկատուեց և Բագուի հայ տպագրութեան մէջ: Պարբերական հրատարակութիւնների մի քանի փորձեր եղան, սակայն բոլորն էլ կարճատև կեանք ունեցան և առանձին ազդեցիկ գիրք ոչ մէկը չը կարողացաւ ստանալ: Կարձէք արդարանում է այն ընդհանրացած նախապաշարմունքը թէ Բագուն գրականութեան առկա է: Այսպէս կարող է լինել, ի հարկէ, միմիայն հայ գրականութեան վերաբերմամբ:

Ներկայումս Բագում լոյս է տեսնում «Նոր խօսք» փոքրիկ ամսագիրը (Նրեանցեանի տպարան):

1880-ական թուականների սկզբին Նրեանում գործում էին Փէորգեանի և Տէր-Գրիգորեանի տպարանները (էջմիածնի և Էնֆիաճեանի տառերով): 1880-ին սկսում է հրատարակուել «Պսակ» լրագիրը, որ ունէր իր սեփական տպարանը (էջմիածնի տառերով): Այդտեղ է հրատարակում և «Առողջապահական Թերթ» ամսագիրը: Լինում է և մի քանի գրքոյկների հրատարակութիւն: Յետոյ է- Տէր-Գրիգորեանը հրատարակում է «Նրեանի Յայտարարութիւններ» փոքրիկ թերթը և իր թատրոնական գրուածքները: Այդ տպարանը գոյութիւն ունի և այժմ:

Մամուլի ազատութեան օրերին (1908-ին) հրատարակում է Նրեանում «Հրազդան» թերթը: Այնուհետև, մի քանի տարիներից յետոյ, լոյս են տեսնում

«Ընոր Զայն» և «Կոան» շարաթաթերթերը, որոնցից երկրորդն է միայն որ գոյութիւն է պահպանում այսօր:

Տպագրական աշխոյժ գործունէութեամբ աչքի է ընկնում մեր գաւառական քաղաքներից և Ալէքսանդրօպօլը: Որքան մեզ յայտնի է, տպարանական գործի սկիզբը այդտեղ վերաբերւում է 1880-ական թուականներին (Սանոյեանի տպարան): Յետոյ բացւում է և Ափինեանի տպարանը:

Ալէքսանդրօպօլում տպուած գրքերի և մանաւանդ գրքոյկների քանակութիւնը պատկառելի է մի գաւառական քաղաքի համար: Այդ գրականութիւնը գլխաւորապէս գեղարուեստական է: Ոտանաւոր բանաստեղծութեան քաղաք-այսպիսի հասկացողութիւն կազմել են տալիս Ալէքսանդրօպօլի հրատարակութիւնները: Առանձնապէս նշմարելի են նրանց մէջ ժողովրդական բանաստեղծութիւնները: Քաղաքի մէջ զարգացած աշուղական կեանքը իր յատուկ գրականութիւնն ունի—հէքիաթներ, աշուղական ոտանաւորներ:

Գարբերական մամուլի կողմից էլ Ալէքսանդրօպօլը հետաքրքրական երևոյթ է: Տարիներից ի վեր այդտեղ հրատարակուած են երկու փոքրիկ թերթեր: Ըստ աւագութեան՝ «Արուրեան» թերթն է առաջ կանգնած: Միւսը, «Արագածը», հրատարակուած է անցեալ տարուանից: Սրանից առաջ հրատարակուած էր «Ժայռը»:

Անդրկովկասի միւս հայաբնակ վայրերից տպագրական տեսակէտից մտում է յիշատակել Գանձակը, ուր մի մի ժամանակ թառումեանի և Ֆէօդօրովի տպարանից հայերէն գրքեր էլ էին լոյս տեսնում (ինչպէս

նաև Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհի» մի քանի համարները) և Գորիս քաղաքը, ուր երկու տարի առաջ հրատարակուած էր «Գաւառ» շաբաթաթերթը:

6

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

Սոր Զուղայի հին տպարանը ժամանակի ընթացքում ոչնչացել էր. 1844 թուականին Զուղայեցի Մանուկ Յորդանանեանը, որ վաճառականութիւն էր անում Ջաւա կղզում, նուիրեց Ամենափրկչեան վանքին մի ամբողջ տպարան: Սակայն անշքացած Զուղան, ենթարկուած պարսկական բռնակալութեան ծանր լուծին, չը կարողացաւ բաց անել այդ տպարանը և գործունէութիւն ցոյց տալ: Բայց մի մի անգամ փորձեր անում էր: Այսպէս, 1880-ին այդ տպարանը հրատարակեց մի անգամից երկու հատոր, մի հետաքրքրական աշխատութիւն, «Պատմութիւն Զուղայու» անունով, գործ թ. Տէր Յովհաննիսեանի:

Անցեալ տասնամեակում գրական աշխատութիւնների փորձերը աւելի ևս աչքի են ընկնում: Բազրատ վարդապետ Վարդազարեանի ղեկավարութեամբ տպարանը տպագրում է ոչ միայն դպրոցական հաշիւներ, այլ և պարբերական մի փոքրիկ թերթ էլ «Նոր Զուղայի Լրաբեր» անունով:

1891 թուին հայերէն տպարան (Բէկնազարեանի) տեսնում ենք Թեհրանում, ուր հրատարակուած է և «Շաւիղ» անունով շաբաթաթերթը, յետոյ և «Ասող Արեւելեան» (1896):

Թարրիզն էլ ունեցաւ իր տպարանը, որ բացուեց իննսունական թուականներին, առաջնորդ նշիչէ վարդ-

Մարաղեանի ջանքերով: Կարճ միջոցում այդ տպարանը՝ բառական թուով գրքեր տպագրեց: Իսկ պարսկական յեղափոխութեան ժամանակից թաւրիզում սկսեցին հրատարակուել հայերէն մի քանի թերթեր: Անցեալ տարուայ ղէպքերը վերջ դրին «Առաւօտ» անունով թերթին: Այս տարի փորձեցին հրատարակել «Միտք» անունով մի լրագիր: բայց աջողութիւն չունեցաւ:

Թաւրիզի թեմական տպարանում ներկայումս լոյս է տեսնում «Ազադան» անունով մի փոքրիկ ամսագիր, նուիրում Ղարաղազի հայերի կեանքին:

7

Հ Ն Պ Կ Ա Ա Ս Տ Ա Ն

XIX դ-ի սկզբում դեռ գործում էր Շմաւոնեան քահանայի տպարանը Մաղրստում: Յիշատակում է որ 1810-ին Հնդկաստանի մի ուրիշ քաղաքում, Բոմբէյ, հրատարակում էր «Օճանասիրտեան» անունով մի պարբերական հրատարակութիւն: Այնուհետև տպագրական գործունէութեան կենտրոն դառնում է Կալկաթան: Այստեղ հայերէն տառեր ունի նախ անգլիական Նպիտակոպոսական ձեմարանը, ապա նոր բացուած հայոց Մարզասիրական ձեմարանն էլ տպարան է բաց անում:

Հնդկահայերից գրական գործունէութեամբ անուն է հանում Յովհաննէս Աւդալեանը: Բայց նրանից աւելի նշանաւոր է հանդիսանում երևանցի Մեսրոպ Թաղիադեանը, որ գնալով Հնդկաստան և սովորելով անգլիական լեզուն, շատ եռանդուն և բեղմնաւոր գործունէութիւն է սկսում թէ իրրև գրող և թէ իրրև ուսուցիչ:

1845 թուականին Թաղիադեանի ջանքերով կազ-

մուսմ է «Արարատեան» անունով ընկերութիւնը զլիաւորացէս ապագրական նպատակով: Թաղիադեանի խումբազրութեամբ լոյս տեսնել է սկսում «Ազգասէր» երկշաբաթաթերթը, որ ազգեցիկ գիրք է բունում այս ժամանակուայ մեր մամուլի մէջ:

Արարատեան ընկերութեան տպարանում տպուեցին և Թաղիադեանի վիպական, պատմագրական, ճանապարհորդական աշխատութիւնները, ինչպէս նաև ուրիշ գրողների գործերը:

Նկատել ենք որ 1848 թ. դարձեալ Մադրասում հրատարակուել սկսեց «Բանասէր» թերթը, նշանաւոր իր ուղղութեան կողմից, բայց նա չէր տպագրում, այլ հրատարակում էր վիմագրութեամբ: Այսպէս է և 70-ական թուականներին նոյն անգում հրատարակուած «Եղբայրասէր» թերթը:

Դարձեալ 70-ական թուականներին էր, որ Արարատեան ընկերութեան տպարանի տասերով կալիաթայում տպարան է բաց անում Յովհաննէս քահանայ Թաշիկեանը, որ տպագրում է զլիաւորացէս իր աշխատութիւնները, կրօնական-բարոյագրական բովանդակութեամբ և մի երկու ուրիշ աշխատութիւն, որոնք պատմական կարևոր նշանակութիւն ունին:

Սրանով էլ վերջանում է ննդկահայերի գերը մեր գրականութեան մէջ: Եւ ինքը հայ գաղթականութիւնն էլ համարեա բոլորովին ձուլում է անզլիացիների հետ:

8

Ե Գ Ի Պ Տ Ո Ս

Ս Ի Դ Ս Գ Ե Ս Գ

Անզլիայի հովանաւորութեան տակ անցնելուց յետոյ (1880-ական թուականների սկզբից), Նեղոսի հովիտը կերպարանափոխում է, դառնալով եւրոպական

մի երկիր իր ազատ մամուլով: Իրապէս թիւրքիայի մի մասը չէ նա այլևս: Միայն վաճառականական շահերը չեն, որ թիւրքիայի հայերին գրաւում են Եգիպտոս և ստուարացնում: այդ երկրի մէջ հին ժամանակներից գոյութիւն ունեցող հայ գաղութները: Արդիւ-Համիդի ուժեղմից խոյս տուող քաղաքական գործիչների համար էլ նա դառնում է ապաստանարան:

Եւ առաջին անգամ 1889-ին է, որ մենք տեսնում ենք եգիպտական հողի վրայ հայ տպագրութիւն: Հայ յեղափոխական գործիչ Անտոն Ռշտունին Ալէքսանդրիայում սկսում է հրատարակել «Նեղոս» շաբաթաթերթը (Աննետիկի տառերով): Այդ ժամանակից յետոյ եգիպտահայ տպագրութիւնը շարունակ զարգանում է, կենտրոնանալով գլխաւորապէս Գուհիրէ: քաղաքում: Նա արտայայտում է գլխաւորապէս պարբերական մամուլի մէջ, թէև քիչ չեն և տպագրուած առանձին գրքերը՝ դանազան տեսակ բովանդակութեամբ:

Այդ երկու քաղաքներում (Ալէքսանդրիա և Գահիրէ) լոյս տեսած պարբերական հրատարակութիւններից կը յիշատակենք մի քանիսը՝ «Արշալոյս», «Պարտէզ», «Լրարեր», «Լուսարեր», «Արտեմիս», «Փիւնիկ», «Շիրակ»:

Ներկայումս հրատարակում են Գահիրէում «Հոսանք» և «Արշալոյս» շաբաթաթերթերը և «Միութիւն» փոքրիկ ամսագիրը, պաշտօնաթերթ Գահիրէի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան:

9

Բ 0 Լ Գ Ա Ր Ի Ա

Թիւրքիայի տիրապետութիւնից ազատուած այս սահմանադրական երկիրն էլ ապաստան է դառնում

թիւրքահայ քաղաքական գործիչներէ համար: Հայերի հոսանքը դէպի Բոլզարիա ընդարձակ շափեր է ընդունում, մանաւանդ 1895—1896 թուականներէ կոտորածներէ հետեանքով: Եւ զանազան քաղաքներում բացւում են հայ տպարաններ, որոնք տպագրում են զանազան բովանդակութեամբ գրքեր և մասնաւորապէս ինքնուրոյն և թարգմանական վէպեր: Բոլզարահայ մի գրականութիւն է կազմւում, որ ունի իր ինքնուրոյն, հետաքրքրական կերպարանքը:

1892-ին Ռուսչուկ քաղաքում սկսեց հրատարակուել «Դանուբ» շաբաթաթերթը: Այնուհետև երևացին և ուրիշ թերթեր «Զիթենի», «Հայաթերթ» (Ռուսչուկ), «Շարժում», «Իրաւունք», «Հայեր» «Վիպաթերթ» (Վաննա), «Ռազմիկ» (Փիլիպպլի քաղաք):

10

Ռ Ո Ւ Մ Ի Ն Ի Ա

Դալլաց քաղաքում Ասոնդ քահ. Փափազեանը 1892-ին բաց է անում տպարան, տպագրում է օրացոյցներ, գրքեր, հրատարակում է և «Արօր» անունով մի շաբաթաթերթ:

Մենք ունենք և մի քանի գրքեր, որոնց վրայ տպագրութեան տեղը նշանակուած է Սաշ քաղաքը:

11

Գ Ն Ր Մ Ա Ն Ի Ա

Տպագրութեան հայրենիք Գերմանիան, որ այսօր էլ աշխարհի մէջ առաջին տեղն է գրաւում այդ տպարէզում, շատ չնչին մասնակցութիւն է ունեցել հայ

ապագրութեան մէջ *Աշխարհում* իննսուն թուականներին ապուեց Եկմախեանի «Չայնագրած Պատարագը»։ *Մարքուրգ* քաղաքում հայագէտ Յինկ հրատարակում էր (1902) «Հանդէս Հայագիտութեան» (Zeitschrift armenische Philologie) գերմաներէն հանդէսը, որի մէջ տրուում էին և հայերէն կտորներ (Վիեննայի տառերով)։ Նոյն հայագէտը հրատարակեց և մի «Յուցակ Զեռագրաց»։

12

Նոյն թուականին Լոնդոնում հայերէն ապագրութիւններ եղան XVIII դարում։ Մինչև XIX դարի 80-ական թուականները այստեղ եթէ ապուում էին հայերէն գրքեր, գրանք Աստուածաշունչի Ընկերութեան հրատարակութիւններն էին — «Աւետարան» և այլն (Վիեննայի տառերով)։

1888 թուականին Լոնդոնում կազմուում է Անգլո-հայկական ընկերութիւնը, հայոց հարցը պաշտպանելու համար և սկսում է հրատարակուել «Հայաստան» անունով կէս-հայերէն (Վիեննայի տառեր) և կէս-ֆրանսերէն երկշարաթաթերթը (Le Halasdan), որ շարունակուում է մինչև 1892 թուականը։ Նոյն միջոցներին թորոս Զուղայեցին հրատարակում է «Եկեղեցի Հայաստանեայց» փոքրիկ ամսատետրը (Պարիզի տառերով)։

Նոյն 80-ական թուականների վերջերից Լոնդոնում հրատարակուում է և Հնչակեան Յեղափոխական կուսակցութեան պաշտօնական օրգան «Հնչակ» թերթը, ամիսը մի անգամ։ 1896-ին «Հնչակի» հետ հրատարակուել սկսեց «Մարտ» թերթը գրական-պատմական բովանդակութեամբ, խմբագիրն էր Ա. Արփիարեանը։

Քիւրքական հալածանքներից Լօնդոն փախած պրօֆէսոր Քուժայեանը հաստատում է այդտեղ դպրոցորդանոց, որի աշակերտների աշխատակցութեամբ հրատարակում է «Պատանի» փոքրիկ ամսատետրը (1902) քաւական խեղճ տպագրութեամբ, որ շարունակուում է մի երկու տարի: Քուժայեանը մի քանի ուրիշ գրքեր էլ է հրատարակում:

Լօնդոնից դուրս հայ տպագրութիւն տեսնում ենք և Մանչեստր քաղաքում: Այստեղ Կարապետ փարդապետ Շահնազարեանը 1864 թուին հրատարակում է «Երկրագունդ, լրագիր Մանչեստրի, քաղաքական, գրական, գիտնական, կրօնական և ասևտրական»:

Հայկական կոտորածներից յետոյ որդանոց հաստատուեց Կիպրոս կղզու Նիկոսիա քաղաքում և նրաննօրէն Վահան Քիւրքճեան քաց արաւ տպարան (Վեներաիկի տառերով). տպագրում էր այդտեղ որդանոցի տեղեկութիւնները և հրատարակեց իր մի քանի աշխատութիւնները, որոնք վերաբերում են Կիպրոսի և Կիլիկիայի պատմութեան (1901—1904),

13

Յ Ո Ւ Ն Ա Ս Տ Ա Ն

Հնչակեան կուսակցութիւնը մի ժամանակ (1893—1894) իր կենտրոնն ու տպարանը տեղափոխեց Աթէնք և այստեղ մի շարք հրատարակութիւններ արաւ, որոնցից կը յիշատակենք միայն պարբերականները՝ «Ապտակ» զաւեշտաթերթ, «Գաղափար» եռամսեայ գիտական հանդէս:

Շ Վ Է Յ Յ Ա Ր Ի Ա

Միւս յեղափոխական կուսակցութիւնը, որ 1890-ին կազմուեց զարձեալ թիւրքահայոց դատը առաջ մղողիւ համար և որ ստացաւ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն» անունը, իր կենտրոնը հաստատեց Ժրնեմի քաղաքում: Այդտեղ առաջուց ուսանողական մի փոքրիկ տղարան կար, որ անցաւ նոր կազմակերպութեան ձեռքը և մի քիչ էլ ընդարձակուեց (Վիէննայի տառերով) ու սկսեց հրատարակել իր կուսակցական օրգանը, «Դրօշակ» անունով, որ շարունակուեց է և այսօր:

Բացի այս թերթից, նոյն տղարանից լոյս են տեսել և բազմաթիւ բրօշուրներ ու մի քանի հատ էլ խոշոր հատորներ:

Լօզան քաղաքում բացուած Հայկազեան Վարժարանի տնօրէն Մ. Նալբանդեանը 1904-ին սկսեց հրատարակել «Գիտութիւն» անունով մի գիտական ամսաթերթ, որ, սակայն, Լօզանում չէր տպոււմ, այլ Պարիզում:

Շ Վ Է Յ Ի Ա

Յայտնի քանասէր նորայր Բիզանդացին քնակուում էր Ստոկհոլմի քաղաքում և այնտեղ մի քանի տետրակներ հրատարակեց՝ «Քննասէր» անունով: Թէև այդ հրատարակութիւնը միմատիպ էր, բայց այս ոչինչ արգելք չէ որ նա էլ յիշատակուի տղազրութիւնների շարքում:

տում էր տպարանական մեքենայից: Դեռ 1888 թուականներին Նիւ-Նորք քաղաքում Հ. Էզկիանեանը, որ և տպարանատէր էր, սկսում է հրատարակել «Արեղակ» շաբաթաթերթը: Նոյն և հետեւալ տարիները այդտեղ տպւում են և «Սուրճանդակ», «Ազատութիւն», «Եփրատ», «Լոյս» ուսումնաթերթ, «Արաքս», «Հայք», որոնցից վերջինս միայն համեմատաբար երկար կեանք է ունենում (մինչև հինգ տարի):

Բայց պարբերական մամուլը Ամերիկայում զարգանում է մանաւանդ այն ժամանակից, երբ Ամերիկան տեղափոխւում Հնչակեան և Դաշնակցական յեղափոխականները և սկսում են եռանդուն պրոպագանդ Ամերիկայի հայութեան մէջ: Այդ ժամանակներից Նիւ-Նորքում, Բոստոնում և այլ տեղերում երևան են գալիս քաղաքական նորանոր թերթեր: Դաշնակցական կուսակցութիւնը հիմնում է Բոստոնում և մինչև այժմ էլ շարունակում է «Հայրենիք» թերթը: Հնչակեանները, բաժանուելով մի քանի մասերի, հրատարակում են «Երիտասարդ Հայաստան», «Ազգ», «Չայն Հայրենեաց» թերթերը: Հրատարակում են և կուսակցական շատ բրոշյւրներ, երգարաններ, բանաստեղծութիւններ: Ամերիկահայ գրականութիւնն էլ, թէև առանձնապէս հարուստ չէ, բայց ունի իր ինքնատիպ կերպարանքը: Անցեալ տարուանից Նիւ-Նորքում հրատարակում է «Արագած» պատկերազարդ շաբաթաթերթը գեղեցիկ տպագրութեամբ:

Հայ տպարանը հայ գաղթականների ետեից գնացել է Ամերիկայի արևմտեան ծայրերին, Կալիֆորնիա: Ներկայումս Տրէզնո քաղաքում հրատարակում է «Ապարեզ» շաբաթաթերթը, իսկ Պրովետենսում «Պահակ», նոյնպէս շաբաթաթերթ:

Վերջացնենք ամերիկահայ մամուլի տեսութիւնը

մի գեղեցիկ գործով: Նիւ-Նորքի «Կոչնակ» շաքաթա-
թերթը, որ հրատարակոււմ է 12 տարուց ի վեր, հայ
ապագրութեան 400 ամեայ յորելեանական տարոււմ
սկսել է շարուել ձուլող և շարող մեքենայով, մի մեծ
նորութիւն, որ շատ ժամանակ չէ մտել է ընդհանուր
ապագրական գործի մէջ և որին վերապահուած է մի
կատարեալ յեղափոխութիւն տարածելու գերը Գու-
տենբերգի ապարանական սիստեմի մէջ:

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Այս է թեթև ուրուագիծը այն կեանքի, որ ունեցել է հայ տպագրութիւնը շորս հարիւր տարիների ընթացքում: Այս ուրուագիծն էլ թերի է: Բայց նա բաւականաչափ պերճախօս է, որպէսզի ցոյց տայ թէ ինչ գործ է տօնում ամբողջ հայութիւնը այս տարի:

Մենք տեսնում ենք մի ամբողջ ժողովուրդ, որ դժբախտ պատմութեան ընթացքում կորցնում է ամեն ինչ, բայց չէ կորցնում իր տառերը, որոնք և դառնում են նրա կեանքի համարեա միակ բովանդակութիւնը:

Այդ տառերը թափառում են մարդու հետ ամեն տեղ, ուր նրան շարտում է նակատագիրը: Այդ տառերը հայ միտքն են արժարժում աշխարհի զանազան կողմերում:

Մենք այս ուրուագծի մէջ միայն անուններ տալ կարող էինք: Եւ եթէ խօսեցնենք այդ անթիւ անունները, այն ժամանակ միայն կը տեսնենք թէ որքան շատ ու հսկայական են եղել հայ մտքի փանքերը, որքան տարբեր միջավայրերի ազդեցութեան է նա ենթարկուել, որքան տեղական առանձնայատուկ գունաւորումներ են մտել այդ մտքի ասպարէզի—գրականութեան մէջ:

Չը կարողանալով ամէն մէկին խօսեցնել զատ զատ, մենք կասենք մի բան, որ հիմքն ու էութիւնն է: Այդ այն է, որ Մեսրոպեան տառերով ապրող հայ միտքը ցոյց է տալիս անընդհատ յառաջադիմութիւն, անընդհատ զարգացում: Այսօրը երէկուայ նման չէ: Հայ աը-

պազրութիւնը Սաղմոսների, ժամագրքերի, կրօնական
խոշոր հատորների իրականութիւնից եկել բարձրացել
է ժամանակակից եւրոպական լուսաւորութեան վերջին
խօսքերի արտայայտիչը լինելու աստիճանին:

Այսքան մեծ է հայ տառերի բարեբարութիւնը:

Եւ նա է որ մեզ պիտի ոգևորէ: Նա է որին պի-
տի փարենք մեր ամբողջ սրտով ու հոգով:

Նա լոյս է: Նա առաջադիմութիւն է:

Ահա ամենամեծ մխիթարանքն ու յոյսը:

ՅԱԽԵԼՈՒՄ

Հայ գրքոյկի սպազրութեան ժամանակ մեր յայտնի բանասէրներից մէկը, էջմիածնի միարանութեան անդամ դպիր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը հրատարակեց մի հմտալից ուսումնասիրութիւն («Հորիզոն» № 121 և 122) հայ տառերի գիւտի ժամանակի մասին:

Յարգելի գիտնականը սպացուցում է թէ սխալ է 405 թուականը Մեսրոպեան տառերի գիւտի ժամանակ համարելը: Այդ թուականին Գանիէլեան նշանագրերը բերուեցին Հայաստան, գպրոցներ բացուեցին, բայց երկու տարուայ փորձերը ցոյց տուին որ այդ տառերը չեն կարող հայոց լեզուի վանկերն ու կապերը արտայայտել: Երկու տարի այդպէս աշխատելուց յետոյ, ասել է 407 ահա, Մեսրոպն ու Սահակը տեսան որ պէտք է ուրիշ նար գտնել, այսինքն հայ լեզուի բոլոր հնչիւններին համապատասխանող տառեր պատրաստել:

Բայց Էրբ եղաւ Մեսրոպեան տառերի գիւտը:

Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը ցոյց է տալիս որ Մեսրոպը Միջագետք հանապարհորդեց 412 թուականից ոչ առաջ, հետևաբար և նրա գիւտը կարող էր տեղի ունենալ կամ այդ թուականին կամ յետոյ:

Այսպիսով ահա հայ սպազրութեան չորս հարիւր ամեակը բոլորող տարին, այսինքն ներկայ 1912 թուականը մենք կարող ենք համարել և այնպիսի մի տարի, որ ցոյց է տալիս թէ 1500 տարի առաջ Մեսրոպը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յօդվածների և Գրքերի հրատարակման Գրքերի

I. ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԻ 1500 ԱՄԵԱԿ

Ինչ է գիրքը	11
Անգիր հայերը	15
Ս. Մեսրոպ	20
Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցը	26

II. 400 ՏԱՐԻ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ճգնաժամի մէջ	33
Սկիզբը	37
Զարգացում	44
XVIII դար	56
XIX և XX դարեր	63
Վերջարան	107
Յաւելում	109

1908 թ. Թիւրքական յեղափոխութիւնը Չմիւռնիայում էլ տպարանական գործի կենդանութիւն առաջացրեց: Հրատարակուած են թերթեր («Դաշինք», «Աշխատանք»): Ներկայումս այստեղ լոյս է տեսնում «Հայ Գրականութիւն» անունով մի գուտ գրական հանդէս:

50-ական թուականների եռանդուն շարժումները հրաշքի նման մի երևոյթ առաջացրին և հայ հայրենիքի խորքերում: Թիւրքաց Հայաստանի հողը տպարանական մամուլ չէր տեսել Գուտենբերգից ի վեր: 50-ական թուականների երկրորդ կէտին էր որ Մկրտիչ Խրիմեան վարդապետը (Հայրիկ) Կ. Պօլսից մի փոքրիկ տպարան տարաւ Վարսազայ վանքը, ուր հրատարակուած էր «Արծիւ Վասպուրականի» անունով տեսրակներ ամսէ ամիս: Հասկանալի է թէ այդպիսի մի տեղում որքան խեղճ ու կրակ բան պիտի լինէր տպագրութիւնը:

Բայց և այնպէս, տպարանը մի ամբողջ փայլուն շերտ բաց արաւ գաւառական մութ իրականութեան մէջ: Նրա մի փոքրիկ բաժինն էլ տեղափոխուեց Մուշի ս. Կարապետ վանքը, ուր սկսեց հրատարակուել «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթը: Երկու պարբերականներն էլ գաւառների թշուառ, հարստահարուած ազգաբնակչութեան բերանը դարձան: Նրանք առաջին ազադակներ էին, որ լուում էին հայ երկրի խորքերից և ուշադրութիւն էին հրաւիրում ժողովրդի ողբալի գրութեան վրայ:

«Արծիւ Վասպուրականի» ամսագրի դադարումից յետոյ էլ Վարազի տպարանը մի ժամանակ գործում էր Վանում: Տպեց մի քանի գրքեր, որոնք շատ ուշագրաւ են և կարող են գաւառական գրականութեան նախահայրն անուանուել: